

PIOTR MIGDAŁ*

KONCEPCJE PRAWNE W ZAKRESIE PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO WYPRACOWANE W III RZESZY A JEJ POLITYKA OKUPACJI

Wprowadzenie

Wiek XX rozpoczął się w świecie, który wydawało się, że jest przewidywalny. Pierwsza wojna światowa zburzyła tę przewidywalność. Na gruzach Europy w ramach porządku wersalskiego powstał układ geopolityczny, który doprowadził do powstania ideologii totalitarnych. Demokratyczne i liberalne konstytucje okresu powojennego były bardziej odpowiedzią na oczekiwanie szerokich mas społecznych niż konstrukcją ustrojową zgodną z rzeczywistym stanem stosunków gospodarczych i politycznych. Europa w pierwszych latach od zakończenia wojny przeżywała poważny kryzys gospodarczy. Szybko przyszło więc rozczarowanie przyjętym systemem ustrojowym, który okazał się niezdolny do rozwiązywania ekonomicznych trudności. Załamał się wobec tego dotychczasowy system liberalnych wartości. Sytuacja ta stała się pożywką dla rozwoju ideologii totalitarnych. Siła przed prawem miała zapewnić prawidłowe funkcjonowanie państwa i gospodarki¹.

Ideologie te, zdobywające w Europie początku XX w. pozycję dominującą, ujawniły cechy, których analiza jest istotna dla zrozumienia fenomenu epoki. Dotychczasowe badania ukierunkowane były głównie na sposoby zdobywania władzy i jej sprawowania przez twórców tych ideologii w krajach takich jak III Rzesza czy Rosja bolszewicka i dalszych tego skutkach dla Europy. Badacze dokonali dużego wysiłku, aby np. ustalić cele wojenne III Rzeszy w aspekcie militarnym, gospodarczym, politycznym; szczególnie dużo uwagi poświęcono prawnym aspektom funkcjonowania reżimu, terrorowi hitlerowskiemu i jego zbrodniom. Mniejsze zainteresowanie kieruje się natomiast na zmiany wywoływane ich oddziaływaniem, podbojami i okupacjami, na

---

* Magister, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego.

¹ A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2009, s. 244.

formowanie nowych struktur przestrzenno-politycznych (*Lebensraum, Grossraum*), na metody temu służące i sposoby funkcjonowania tych struktur.

Celem niniejszego artykułu jest zatem próba ustalenia, czy i o ile wypełnianie okupacji lub innych form władztwa przez III Rzeszę hitlerowską nad innymi terytoriami państwowymi czy narodami stanowiło system polityczno-prawny, jak kształtowały się różne postacie władania nad poszczególnymi terytoriami i wobec podbitej ludności w określonej sytuacji prawnej, społeczno-gospodarczej i politycznej. Należy przy tym podkreślić, że pojęcie „okupacja” używane powszechnie w historii politycznej tego okresu, nie wystarczy do poprawnego opisu zjawiska w języku nauki prawa. Jest ono zbyt ogólne i prawniczo nieadekwatne do stanu prawnego ziem zajętych lub kontrolowanych przez Niemcy, i to zarówno tych anektowanych w sposób bezprawny (takich jak *eingegliederte Ostgebiete* w Polsce), jak i tych, które zostały podporządkowane politycznie z pozbawieniem zamieszkałych tam narodów ich suwerennej władzy politycznej (takich jak Protektorat Czech i Moraw), i wreszcie tych, które zostały jedynie włączone przymusowo w orbitę wpływów III Rzeszy z utrzymaniem w nich rządów satelickich (np. Słowacja).

Należy także zaznaczyć, iż funkcjonowanie różnych struktur decyzyjnych, w tym administracyjnych i porządku publicznego, na zajętych lub kontrolowanych obszarach było skomplikowane z uwagi na bardzo duże zróżnicowanie funkcjonalne i instytucjonalne częstokroć ze sobą powiązanych lub wzajemnie przenikających, a niekiedy działających równolegle modeli funkcjonalnych opartych na odmiennych systemach organizacyjnych, wojskowym, cywilnym, represyjnym, specjalnym, miejscowym lub niemieckim. Również w kontekście ustrojowym funkcjonowanie tych struktur oparte zostało na rozwiązaniach, w których prawnymi podstawami ich działania były zarówno przepisy III Rzeszy, akty prawne miejscowe wydane w trakcie okupacji, a niekiedy utrzymane w mocy przepisy poprzedniego ustawodawstwa. Podobnie dualistycznie funkcjonował wymiar sprawiedliwości itd. Oparty na takich podstawach aparat musiał mieć bardzo skomplikowaną i przesadnie rozbudowaną strukturę organizacyjną.

Ramy publikacji nie pozwalają omówić wszystkich funkcjonujących na okupowanych czy kontrolowanych terytoriach Europy modeli. Do dalszej analizy przyjęto zatem trzy typowe dla panujących stosunków rozwiązania, to jest: wypracowany dla zajętych ziem polskich w części niezaanektowanej bezpośrednio do III Rzeszy (Generalne Gubernatorstwo), Protektoracie Czech i Moraw oraz formalnie niepodległej Słowacji.

W pierwszej kolejności przybliżone zostały koncepcje prawne w zakresie prawa międzynarodowego wypracowane w III Rzeszy mające uzasadniać podejmowane działania w stosunku do zajmowanego terytorium i zamieszkałej tam ludności. Następnie zostały omówione w sposób możliwie syntetyczny założenia systemowe oraz typy okupacji i metody oraz ewolucja polityki

okupacyjnej III Rzeszy na przykładzie polityki prowadzonej na terenach państwa satelickiego, jakim była Słowacja, Protektoratu Czech i Moraw oraz Generalnego Gubernatorstwa.

Zagadnienia te można i należy oczywiście rozpatrywać z różnych punktów widzenia, takich jak pozycja danego terytorium w kontekście postanowień i przewidywań prawa międzynarodowego, ewentualnie zdolności do prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej, panujących stosunków wewnętrznych, tj. zagadnień ustrojowych, sprawowania wymiaru sprawiedliwości, administrowania danym terytorium, kwestii gospodarczych, kulturowych, stosunków ludnościowych i polityki okupanta w tym zakresie, jak i wielu innych. Wszystkie te zagadnienia dla przywołanych obszarów wymagały omówienia w różnym stopniu i w różnych proporcjach, bo występowały w różnym nasileniu, a niekiedy nie występowały w ogóle. Przykładowo Słowacja była formalnie niepodległym państwem z własną polityką zagraniczną, Generalne Gubernatorstwo było zaś tworem całkowicie zależnym od okupanta i nie posiadało żadnych zdolności w zakresie samodzielnej polityki zagranicznej itd.

1. Poglądy przedstawicieli nauki niemieckiej odnośnie do prawa międzynarodowego

Z hasłem walki o przestrzeń życiową dla Niemiec (*Lebensraum*) kosztem „niższych” narodów słowiańskich, dążeniem do zrzucenia upokarzających Niemcy postanowień traktatu wersalskiego i wyzwoleniem gospodarki spod wpływu wielkiego kapitału i Żydów program NSDAP nie miał konkurencji na politycznej arenie Republiki Weimarskiej².

Podział władz na ustawodawczą i wykonawczą, jako jedna z najważniejszych zasad państwa, został zniesiony. Przestała więc faktycznie obowiązywać konstytucja Republiki Weimarskiej, chociaż nigdy jej formalnie nie uchylono. Konsekwencje ustawodawczej abdykacji sejmów były natychmiastowe. Dnia 14 lipca 1933 r. została zakazana działalność wszystkich partii politycznych z wyjątkiem NSDAP. Hitler, likwidując urząd prezydenta, ogłosił się wodzem i kanclerzem Rzeszy (*Führer und Reichskanzler*).

Hitlerowskiemu rządowi i partii podporządkowano sądownictwo. W kwietniu 1934 r. utworzony został Trybunał Ludowy (*Volksgerichtshof*), który był obsadzany przez funkcjonariuszy partyjnych. W wytycznych dla sędziów z 1934 r. znalazło się pouczenie, że nie podlegają oni już ani konstytucji, ani ustawom. Za najwyższe źródło prawa zostały uznane „duch

² A. Dziadzio, *Powszechna...*, s. 245.

i sumienie” narodu niemieckiego III Rzeszy. Zadaniem nowej władzy stało się wychowanie sędziów w duchu narodowego socjalizmu i do orzekania zgodnego ze „zdrowym poglądem ludu” (*nach dem gesundem Volksempfinden*). Administracyjny nadzór nad sądami objęło Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy, które ze skromnego konstytucyjnego organu rozrosło się do wielkiego urzędu. Wymiar sprawiedliwości utracił wobec tego swą niezależność i niezawisłość³.

Funkcjonowanie państwa charakteryzowała samowola organów państwowych, zwłaszcza tajnej policji (Gestapo), której działania zostały wyłączone spod kontroli sądownictwa administracyjnego, jak zresztą wszystkie zarządzenia władz podejmowane na podstawie specjalnego ustawodawstwa. W krótkim czasie udało się Hitlerowi narzucić Niemcom totalitarny model państwa⁴.

Zasada wodzostwa (*Führerprinzip*) stała się kluczową zasadą systemu prawnego III Rzeszy. Wywarła przemożny wpływ nie tylko na ustrój polityczny i prawny, lecz także na funkcjonowanie władzy i stosowanie prawa nie tylko w Niemczech, ale i na terenach okupowanych czy w inny sposób kontrolowanych⁵.

W kontekście doktrynalnym oznaczało to odejście od dotychczas stosowanych wyobrażeń państwa zarówno jako kategorii geopolitycznej, istniejącej w czasie i przestrzeni⁶, jak i jako kategorii prawniczej, to jest państwa rozumianego jak podmiot praw i obowiązków⁷. Głównym punktem odniesienia stał się naród (*Volk*), rozumiany jako wspólnota krwi i losu. Efektem takiego rozumienia było zaprzestanie odróżnienia państwa od społeczności obywateli. Nastąpiła identyfikacja państwa z jednolitą organizacją obywateli złączonych więzami krwi (*gleiches Blut*) i wspólnymi poglądami na świat⁸. Składano nawet propozycje zastąpienia nauki prawa państwowego nauką o prawie narodów (*Volksrecht*)⁹.

Idee państwa prawnego uznano za przestarzałe, jako relikw liberalizmu kojarzonego z Republiką Weimarską i jej instytucjami republikańskimi. Ich krytyka stała się przedmiotem licznych opracowań prawniczych¹⁰ i ekono-

³ Tamże, s. 245–246.

⁴ Tamże, s. 246.

⁵ Zob. H. Frank, *Das Führerprinzip in der Verwaltung*, Krakau 1944.

⁶ Zob. G. Jellinek, *Ogólna nauka o państwie i prawie*, t. I, Warszawa 1921, t. II, Warszawa 1924.

⁷ Zob. O. von Gierke, *Die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtspreschung*, Berlin 1987.

⁸ W. Frick, *Gestalt und Aufbau des Dritten Reiches*, „Deutsche Verwaltung” 1937, s. 36.

⁹ R. Höhn, T. Maunz, E. Svoboda, *Grundfragen der Rechtsauffassung*, München 1938, s. 13–16.

¹⁰ Zob. E. Forsthoff, *Das neue Gesicht der Verwaltung und die Verwaltungsrechtswissenschaft*, Deutsches Recht 1935.

miczno-politycznych¹¹. Rodziło to określone konsekwencje także dla norm różnych gałęzi prawa, w tym prawa karnego, międzynarodowego itd.¹²

Stosunek Rzeszy hitlerowskiej do zajmowanych obszarów w kontekście planowanego ich przekształcenia w niemiecką przestrzeń życiową rzutował także na koncepcję, w kierunku której ewoluowało podejście doktryny niemieckiej do prawa międzynarodowego regulującego kwestie prowadzenia działań wojennych i zasad okupacji oraz administrowania zajętymi terenami. W październiku 1933 r. Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów, co dawało im nowe możliwości interpretowania prawa międzynarodowego zgodnie z doktryną nazistowską, bez oglądania się na dotychczas obowiązujące poglądy. Poprzez przyjęcie przez liczną grupę prawników i teoretyków prawa w Niemczech poglądów o roli gospodarki i istnieniu prawa naturalnego powstała możliwość dostosowania niemieckiej doktryny prawa międzynarodowego do założeń narodowego socjalizmu i realizowanej polityki zgodnej z tą ideologią. Jedną z koncepcji była szkoła tak zwanych geofizyków. Zapowiadali oni powstawanie coraz to większych organizmów państwowych, pochłaniających kraje małe. Zdaniem głównego orędownika geofizyki w Trzeciej Rzeszy, K. Haushofera, zmianami terytorialnymi w świecie rządzą stałe prawa, a wynikają one z czynników ekonomicznych, demograficznych, politycznych, nade wszystko zaś rasowo-etnicznych. Poszerzenie panowania niemieckiego miało uratować zachód przed upadkiem¹³.

Silne odbicie znalazła geopolityka w pracach C. Schmitta, w szczególności traktujących o zawłaszczeniu. Zakładał on prymat polityki nad prawem¹⁴ oraz istnienie wielkich przestrzeni i przyjmował, że każda wielka przestrzeń będzie miała hegemoną, państwo najsilniejsze, co mogło oznaczać także hegemonię rasową. Implikowało to przyjęcie, iż inne państwa będą miały ograniczoną suwerenność, i redukowało rolę prawa międzynarodowego jako narzędzia w stosunkach międzynarodowych.

Na danym terytorium, np. III Rzeszy, obowiązywałaby zasada nieingerencji innych mocarstw z innych wielkich przestrzeni¹⁵. Ważne znaczenie miały mieć nie granice państw, a granice między strefami czy też przestrzeniami. Tak więc doktryna prawna powinna odpowiadać terytorialnej redystrybucji, a wprowadzone do niej pojęcie Rzeszy podniesione być miało do rangi prawa kardynalnego w prawie narodów. Byłby to niejako system planetarny w zastosowaniu do społeczności międzynarodowej¹⁶.

¹¹ Zob. H. Schacht, *Das Ende der Reparationen*, Oldenburg 1931.

¹² A. Dziadzio, *Powszechna...*, s. 253.

¹³ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. II, *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984, s. 12.

¹⁴ Zob. C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, München 1932.

¹⁵ Zob. W. Best, *Völkische Grossraumordnung*, „Deutsches Recht” 1970/25.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 12.

W umowach międzynarodowych podpisywanych pomiędzy Niemcami a państwem włoskim w traktacie sojusznictwa z maja 1939 r. oraz w Pakcie Trzech z września 1940 r. zawartym pomiędzy III Rzeszą, Włochami i Japonią, teorie wielkich przestrzeni znalazły praktyczne zastosowanie. Tym samym można stwierdzić, iż o ile w latach 1933–1937 doktryna niemieckiego prawa międzynarodowego była narzędziem racjonalizacji polityki ekspansjonizmu III Rzeszy z hasłem walki z traktatem wersalskim¹⁷, o tyle w późniejszych latach zmieniono koncepcję i negowano istnienie jakichkolwiek ograniczeń suwerenności przez ogólne porozumienia międzynarodowe, przyznając Rzeszy prawo do zajęcia terytoriów w zasięgu tzw. egzystencji etnicznej. Co istotne, z prawem tym łączyło się prawo do ingerowania w interesie mniejszości niemieckiej, także w zakresie zwierzchności nad tą mniejszością. Oznaczało to zupełne odejście od pojęcia mniejszości i prawa mniejszości w rozumieniu postanowień traktatu wersalskiego.

Cytowane wyżej poglądy korespondowały z poglądami niektórych prawników anglosaskich. Wyrażane były między innymi przez A. Toynbee'a. Wychodząc z pozycji pacyfistów angielskich, postulował on dokonywanie zmian terytorialnych, ale w drodze pokojowej, pod kontrolą np. Brytyjczyków i w ramach zapewniania bezpieczeństwa zbiorowego. Symptomatyczny w tym zakresie był jego referat w Akademii Prawa Niemieckiego (AfDR – *Akademie für Deutsches Recht*) wygłoszony dnia 28 lutego 1938 r., w którym wykazywał daleko idące zrozumienie dla stanowiska niemieckiego¹⁸.

W konsekwencji tych koncepcji niemiecka nauka prawa międzynarodowego traktowała zajęcie Austrii, Sudetów i Pragi jako legalne działania, czego przykładem było, iż zajęte terytoria Czech i Moraw Komisja do Spraw Prawa Międzynarodowego na konferencji dnia 8 grudnia 1939 r. określała jako zdobycz niebudzącą zastrzeżeń od strony prawnej. Podobnie aneksja Austrii zyskała poparcie znanego prawnika H. Kelsena¹⁹, a H. Raschhoferowi konstrukcja nowego politycznego uporządkowania, podyktowana nową ideą polityczną, posłużyła do uzasadnienia układu monachijskiego²⁰.

¹⁷ Zob. F. Grimm, *Wer War Hitler?*, Tübingen 1970.

¹⁸ Zob. M. Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indokration*, Hamburg 1969.

¹⁹ Zob. G. Botz, *Die Eingliederung österreichs in das Deutsches Reich*, „Historische Zeitschrift” 1974/2.

²⁰ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 14.

2. Nauka niemiecka wobec hitlerowskich aneksji

W czasie stanu pomiędzy wojną a pokojem, który według C. Schmitta nastąpił w latach bezpośrednio poprzedzających wojnę, uwaga niemieckiego prawa międzynarodowego została zwrócona na pojęcie wojny rozumianej jako wojna totalna toczona przez totalne państwa będące totalnymi wrogami²¹. Natomiast w latach wojny coraz rzadziej do głosu dochodzili teoretycy prawa międzynarodowego, pomimo że przystosowywali swoje poglądy do polityki bieżącej. Wykładni prawa dokonywali tzw. administratorzy, a sama nauka zamiast służebną stawała się służalcza. W konsekwencji W. Best wyraził pogląd, „że prawo nie może obowiązywać poza konkretnym narodem, a stosunków międzynarodowych określonych dotychczas jako prawo międzynarodowe nie można, przyjmawszy narodowe pojmowanie prawa, nadal uważać za prawo”²². Uważał on także, że każdy naród, dążąc do utrzymania się wśród narodów najsilniejszych, nie może być ograniczany w dostępie do środków, które mają mu w tym pomóc. M. Messerschmidt potraktował tę teorię jako połączenie darwinizmu społecznego z bezwzględną negacją prawa międzynarodowego.

W 1940 r. Best skrytykował użycie przez C. Schmitta pojęcia „prawno-międzynarodowe uporządkowanie wielkiego obszaru”, uznając je za ideologicznie błędne. Sam zaś proponował „narodowe uporządkowanie wielkiego obszaru”. Wyrazem praktycznym tych koncepcji była zmiana realizowanych zadań. Referat prawno-międzynarodowy wydziału prawnego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych od 1938 r. skupiał swoją uwagę na zagadnieniach w stosunku do przeciwników wojennych Rzeszy, zaś zagadnienia ogólne prawa międzynarodowego były ignorowane. Było to tym bardziej szkodliwe, iż w obliczu działań wojennych pojawiły się kwestie o charakterze praktycznym związane z respektowaniem porozumień międzynarodowych.

W wojsku sprawami tymi zajmował się Wydział Zagraniczny OKW. Naczelne dowództwo Wehrmachtu przygotowało specjalny zbiór porozumień wojennego prawa międzynarodowego, w którym przedstawiło swój pogląd na tę kwestię. Najbardziej widoczny w tym zbiorze jest relatywizm objawiający się przekonaniem, iż społeczność międzynarodowa nie ma siły mogącej zmusić Niemcy do respektowania reguł prawa międzynarodowego dotyczących konfliktów zbrojnych. Zalecono jednak przestrzeganie zobowiązań międzynarodowych. Dodajmy, iż na froncie wschodnim relatywizm ten za-

²¹ Zob. K. Jońca, *Ze studiów nad doktryną wojny i pokoju Helmutha von Moltke starszego. Księga pamiątkowa ku czci Henryka Zielińskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Wrocław 1981, s. 223.

²² Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 14–15.

mienił się w otwarte łamanie prawa międzynarodowego. Pokonanie Polski i jej zajęcie, aneksja części ziem, a z reszty utworzenie Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęły dyskusje teoretyków prawa co do statusu podbitych krajów. Naczelne dowództwo Wehrmachtu w kwietniu 1940 r. zwróciło się z pytaniem do AA (*Auswartiges Amt*), czy państwo polskie dalej istnieje oraz czy wciąż jest w stanie wojny z III Rzeszą. Miało to znaczenie między innymi z uwagi na kwestie obowiązywania konwencji haskiej oraz status polskich jeńców wojennych. Odpowiedź AA przygotowana przez referat prawa międzynarodowego stwierdzała, że państwo polskie nie istnieje, a jego tereny przeszły pod jurysdykcję innych państw. Przez pewien czas nie określano sytuacji na ziemiach polskich jako *debellatio*²³.

Przekonanie prawników III Rzeszy, iż przyszłym prawem międzynarodowym stanie się prawo „Wielkiej Rzeszy”, umocniła kapitulacja Francji. W tej sytuacji wierzone, że tradycyjne prawo międzynarodowe zostanie zastąpione prawem określającym stosunki pomiędzy „wielkimi przestrzeniami”.

Na temat ziem okupowanych dywagowano w Komitecie Prawa Międzynarodowego (*Ausschuss für Völkerrecht*), a także w Komitecie do spraw Prawa Narodowościowego (*Ausschuss für Nationalitätenrecht*) będące częścią AfDR. Pierwszy z komitetów w swoich pracach zajmował się prawem okupacyjnym, sytuacją prawną i relacjami okupowanych krajów i III Rzeszą. Komitet ten obradował razem z Niemieckim Towarzystwem Prawa Międzynarodowego i Polityki Światowej (*Deutsche Gesellschaft für Völkerrecht und Weltpolitik*). Przewodniczącym Komitetu był zwolennik „przestrzeni życiowej jako rozwiązania zapewniającego równe prawa dla wszystkich członków”, prof. V. Bruns z Uniwersytetu Berlińskiego. Uznawał on, że prawo międzynarodowe jest zmienne i zależy od okoliczności kształtowanych przez czynniki naturalne. Wychodząc z tego założenia, traktował zmiany tych okoliczności za uprawniające do nierespektowania traktatów międzynarodowych. Jeden z podkomitetów zajmował się prawnopństwowym ukształtowaniem GG. Członkami lub stałymi współpracownikami tego Komitetu Prawa Międzynarodowego byli między innymi profesorowie G.A. Walz i T.F. Berger, B.S. v. Stauffenberg, H. v. Moltke, E. v. Weizsäcker, A. v. Freytagh-Loringhoven²⁴.

Uwaga drugiego komitetu skupiła się głównie na sprecyzowaniu statusu mieszkańców okupowanej Polski oraz Protektoratu Czech i Moraw. Reasumując, toczące się w AfDR dyskusje dotyczyły głównie spraw polskich i czeskich i odnosiły się m.in. do pytań, jak długo i gdzie obowiązywała konwencja haska.

²³ Zob. A. Klafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.

²⁴ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 18.

W dniu 27 czerwca 1940 r. Komitet Prawa Międzynarodowego omawiał kwestie rozpadu państwa polskiego²⁵. Dyskusja dotyczyła określenia podstaw prawnych dysponowania terytorium polskim. Chciano także zdefiniować pojęcia i dostosować argumentację, ponieważ istniejące rozwiązania przez część administracji okupacyjnej uważane były za sprzeczne z obowiązującym prawem międzynarodowym. Przykładowo dr. Bertman uważał, iż nie należy traktować GG jako obszaru zajętego (*als besetztes Gebiet*), ale jako rozwiązanie szczególnego rodzaju, które nie podpada pod określone kategorie prawa międzynarodowego (*ein Gebilde sui generis*). Część uczestników posiedzenia (Gerber, Scheuner, Böhmert) bez zastrzeżeń poparła stanowisko Bertmana. Profesor H. Gerber, dziekan wydziału prawa w Lipsku, był największym orędownikiem uznania debellacji w stosunku do Polski. Koronnym argumentem był dla niego fakt, że o polskim terytorium decyduje władza niemiecka. Część osób biorących udział w dyskusji akceptowała aneksję ziem zachodniej Polski. Pewna część wierząca w trwałe inkorporowanie tych ziem miała wątpliwości, czy legalne jest wyłączenie obowiązywania prawa międzynarodowego oraz kwestia aneksji przed debellacją. Przykładowo prof. M. Schmitz negował przyłączenie ziem polskich do Rzeszy jako niezgodne z konwencją haską. Uważał, że skoro sojusznicy Polski dalej walczą i nie ma układu pokojowego, to z tego punktu widzenia nie można mówić o debellacji. Stanowisko jego poparł H. v. Moltke, który zauważał, że nie ma jasności co do sytuacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie, który jest uznawany zarówno przez aliantów, jak i kraje neutralne. Uważał, że była to kontynuacja rządu polskiego, oraz twierdził, że ma on wyższą pozycję niż rządy czeski czy francuski. Podnosił również kwestie zachowania możliwości dysponowania majątkiem narodowym zdeponowanym w bankach państw neutralnych oraz tego, że Polskie Siły Zbrojne walczyły razem z armią aliancką. Reasumując, uznawał, że należy respektować konwencję haską w stosunku do Polski. Na kolejnym spotkaniu podkomitetu dla prawno-państwowego ukształtowania Generalnego Gubernatorstwa przyjęto stanowisko, że obszar ten nie należy do Rzeszy, a z czasem może, co najwyżej, uzyskać status dawnej Finlandii bez możliwości posiadania własnej suwerenności²⁶.

W maju 1941 r. Komitet Prawa Międzynarodowego ponownie poddał pod obrady kwestię traktowania GG. Doktor C.F. Roedinger wywołał dyskusję stwierdzeniem, iż na terytorium GG nie stosowano konwencji haskiej z uwagi na stan debellacji. Spotkało się to z protestem prof. W. Schätzela, który znał stosunki w okupowanej Polsce, podkreślając, że pod koniec 1940 r. stosowano tam tę konwencję. R. Thoma zauważył, że specjalnie należy rozróżnić stan

²⁵ Zob. referat *Völkerrechtliche Fragen, die sich aus dem Zerfall der polnischen Republik ergeben haben* (BA R 61/360).

²⁶ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 20.

rzeczy w GG od sytuacji w państwach posiadających status *occupatio bellica*, gdzie stosowana jest konwencja haska. Inna sytuacja miała miejsce w Danii, gdzie wyłączono zarówno debellację, jak i *occupatio bellica*, stąd konwencja haska nie miała zastosowania. Kwestie te miały znaczenie z punktu widzenia prawa międzynarodowego, np. państwo włoskie interesował status okupowanej Polski.

Inne stanowisko zajął E. Serra w swojej pracy traktującej o niemieckich okupacjach w okresie 1939–1940. Jako przykład debellacji podał Luksemburg, wyraźnie odróżniając jego sytuację od Polski jako kraju, w którym stan wojny nie wygasł i który walczył zbrojnie razem z sojusznikami.

Bardzo istotną dyskusję odbyto w grupie roboczej Komitetu Prawa Międzynarodowego na posiedzeniu 27 czerwca 1940 r. Dotyczyła ona kwestii obowiązku wierności jeńców wojennych oraz mieszkańców zajętych krajów wobec okupanta. Wzięli w niej udział prawnicy czynni w zarządach okupacyjnych. Podnoszono w dyskusji problem stosunku ludności na okupowanych terenach do własnego państwa oraz wobec kraju okupanta w przypadku wojny koalicyjnej. Zastanawiano się, czy w sytuacji gdy art. 45 konwencji haskiej zakazuje zmuszania ludności okupowanego terytorium do złożenia przysięgi wierności na rzecz okupanta, można karać Polaków za uciezki do wojska polskiego lub w szeregi alianckie, co wedle niemieckiego prawa karnego stanowiło zdradę stanu; czy można ich pociągać do odpowiedzialności w sytuacji, gdy GG nie stanowi ani części Rzeszy (*Inland*), ani nie jest zagranicą. Czy znajduje uzasadnienie karanie od 19 lutego 1940 r. nie-Niemców za czyny przeciw Rzeszy według niemieckiego prawa karnego, rozciągniętego na ziemie włączone?²⁷

Profesor Gerber uważał, iż państwo polskie nie istnieje, przez co stosunek wierności wobec niego nie obowiązuje, a więc byli obywatele Polski są poddani niemieckimi (*deutsche Schutzgenossen*). Wobec tego każde działanie przeciwko Rzeszy traktowane być winno jako zdrada. Wydane zostały rozporządzenia skierowane do krajów, których najwyższe władze skapitulowały, oraz Polski: rozporządzenie o szkodnikach narodowych (*VO gegen Volksschödlinge*) z dnia 5 września 1939 r., a także rozporządzenie o przestępcach stosujących gwałt (*VO gegen Gewaltverbrecher*) z dnia 5 grudnia 1939 r. Profesor Gerber twierdził w czasie dyskusji, że w wojennej rzeczywistości wskazane jest operowanie, często kompromisowymi, generalnymi klauzulami. Mają one odpowiadać zarówno potrzebom wojska, jak i policji. Niemniej pojawiały się głosy uważające za niedopuszczalne stosowanie wewnętrznego prawa niemieckiego wobec okupowanych krajów. Stanowisko to reprezentował Tutterlok, dyrektor RJM oraz zastępca szefa żandarmerii wojskowej w czasie I wojny światowej.

²⁷ Tamże, s. 21.

Starano się szukać rozwiązania pośredniego. Profesor U. Scheuner chciał rozróżnić pojęcia lojalności i wierności. Lojalności wymagano od ludności państw okupowanych. E.M. Schmitz otwarcie zaprotestował wobec tezy prof. Gerbera. Uznał, że przyjęcie jego punktu widzenia w odniesieniu do mieszkańców okupowanych krajów, jak i jeńców wojennych równałoby się czystej fikcji, której nic nie usprawiedliwi²⁸. Uważał, że byłoby to podważeniem porządku prawnego w prowadzeniu wojny z uwagi na to, iż nie ma na to podstawy prawnej w międzynarodowych regulacjach. Wysunął propozycję, aby zmienić obowiązujące na terytoriach okupowanych prawo odpowiednimi zarządzeniami zarządu okupacyjnego. Działanie takie miało być zgodne z konwencją haską.

Komitet Prawa Międzynarodowego w maju 1941 r. dyskutował na temat lądowego prawa wojennego, partyzantki, jeńców wojennych, prawa morskiego, a także o obowiązkach okupanta w zakresie wyżywienia obszarów podbitych. Najważniejszą kwestią były rozważania na temat lądowego prawa wojennego i odpowiedzialności za sytuację aprowizacyjną w okupowanych krajach. Doktor C.F. Roediger przedstawił w swoim wystąpieniu problemy wykorzystania gospodarki okupowanych państw. Poruszono także kwestie aprowizacji wojska wobec blokady III Rzeszy.

Drugim nurtem były rozważania prowadzone w ramach Komitetu do spraw Prawa Narodowościowego (*Ausschuss für Nationalitätenrecht*). Komitet do Spraw Prawa Narodowościowego rozpoczął działalność w dniu 8 grudnia 1939 r. Pierwsze posiedzenie dotyczyło wpływu wojny na politykę narodowościową, a także zorganizowanie od strony prawnej kwestii przesiedleń. Celem tego działania była walka narodowościowa (*Volkstumskampf*), prowadzenie osadnictwa niemieckiego z wykorzystaniem doświadczeń własnych i cudzych, w szczególności węgierskich. Domagano się znalezienia odpowiednich form prawa, które by umożliwiły zwierzchność nad innymi ludami Niemcom. Przewidziana miała być również ich asymilacja. W tej kwestii pojawiały się jednak rozbieżności pomiędzy teoretykami prawa. Doktor Krier, a także prof. Walz byli krytykami pomysłu asymilacji. Twierdzili oni, że najpierw należy rozstrzygnąć tę sprawę politycznie. H. Behrends twierdził, iż w pierwszej kolejności trzeba stworzyć „podkładki prawne”, a później tworzyć rozwiązania polityczne.

Następne posiedzenie tego komitetu odbyło się, gdy Niemcy wkraczali do Paryża. Haselblatt wystąpił z referatem na temat kształtowania prawa na Wschodzie na płaszczyźnie polityczno-ludnościowej²⁹. Zawarł w nim tezę, iż nierealne jest zniszczenie takiego narodu, o takiej tradycji, jaką ma Pol-

²⁸ Tamże, s. 22.

²⁹ Zob. W. Haselblatt, *Rechtsgestaltung deutscher Polenpolitik nach volkspolitischen Gesichtspunkten* (BA R 61/243, s. 1–58, tekst powielony, tajny, też 61/237).

ska. Twierdził, że nie można dać Polakom samodzielności państwowej ani zachować jednolitego obszaru etnicznego. Proponował także, aby pozbawić ich warstwy przywódczej. Loesch zakładał przesiedlenie miliona Polaków z terenów anektowanych przez III Rzeszę na miejsce 3 milionów Żydów, których planowano usunąć z terenu GG. Sprzeciwiał się z kolei wywożeniu Polaków do Niemiec. Twierdził, że mogą być niebezpieczni. Postulował także odłączenie Częstochowy od Górnego Śląska, jako że Częstochowa to miejsce pielgrzymek. Członkowie komitetu proponowali ostre kary za stosunki pozamażeńskie pomiędzy Niemcami i Polakami. Na tym samym posiedzeniu powołano dwie podkomisje: do kwestii prawno-państwowych w podbitej Polsce i do spraw asymilacji.

Pierwszy temat prac tej podkomisji dotyczył asymilacji Polaków z Niemcami. Reprezentowane poglądy były bliskie tradycjonalistom. Twierdzili oni, iż Polacy są rasowo zbliżeni do Niemców. Na proces asymilacji naciskali także przedstawiciele sfer przemysłowych. Nie wszyscy członkowie popierali pomysł ograniczonej asymilacji. Jeden z nich, Boehme, postulował utworzenie getta dla Polaków. Uważał, że nie można zgodnie z prawem wyeliminować Polaków, gdyż mają oni pewne cechy nordyckie. Nie dało się ich wyeliminować jak Żydów poprzez wprowadzenie do systemu prawnego pojęcia krwi niemieckiej. We wnioskach końcowych przedstawiono dwie propozycje: albo Generalne Gubernatorstwo zostanie powiększone o część ziem inkorporowanych do Niemiec, przez co na tym obszarze zmniejszyłaby się istotnie liczba Polaków na ziemiach wcielonych, albo na ziemiach wcielonych należy utworzyć czysto polskie okręgi, funkcjonujące pod niemieckim nadzorem. Szacowano limit ludności asymilowanej do 100 tys. osób na pokolenie.

Na następnych obradach Komitetu skupiono się na problemach Niemców na Słowacji i Węgrzech. Dyskutowano również na temat wyżej wspomnianej asymilacji Polaków i Czechów. Przedstawiono propozycje stopni przynależności państwowej: obywatele Rzeszy – Niemcy, przynależni do Rzeszy – nie-Niemcy; obcy rasowo – Żydzi; Cyganie, kolorowi; przynależni do Rzeszy oraz przynależni do Protektoratu Czech i Moraw czy Generalnego Gubernatorstwa. Essen proponował zamiast tego cztery grupy DVL. Czwartą wydzieloną grupą mieli być Polacy żyjący w Rzeszy, którzy staliby się poddanymi państwa niemieckiego, natomiast Polacy mieszkający w Generalnym Gubernatorstwie mieli mieć status bezpaństwowców. Gradacja ta została odrzucona przez Haselblatta uważającego, że miała ona na celu tylko wyparcie polskiej narodowości. Nie zgadzał się na zepchnięcie Polaków do pozycji helotów³⁰. Grupy robocze przedyskutowały wymienione zagadnienia. Wyrażono obawę o mieszanie się narodowości poprzez mieszane małżeństwa. Najważniejszym wnioskiem było uznanie potrzeby zasymilowania Czechów.

³⁰ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 30.

Od połowy 1941 r. rozważano kwestię kategorii „poddanych” Rzeszy. Dotyczyło to Polaków i mieszkańców Gdańska. Temat ten trafił pod obrady podkomitetu dla wewnętrznego prawa narodowościowego. 12 marca 1942 r. Haselblatt przedstawił referat o uporządkowaniu spraw narodowościowych, jako problemie politycznym i prawnym. Posiedzenie było tajne. Referat rozpoczął się od przedstawienia wizji sytuacji w Europie za 10 lat. Pojawiał się w niej obraz między innymi grupy wschodnio-fińskiej z 203 mln ludności, z czego 190 mln z samodzielnością państwową. Polaków uważano za groźnych, jako skupisko inteligencji w Generalnym Gubernatorstwie. Niemcy natomiast mieliby odczuwać zagrożenie z powodu mieszania się narodów. Najważniejsze pytanie brzmiało „czy popierać nacjonalizm narodów bez własnej państwowości jako instrument wzajemnego ograniczenia i przeszkodę w integracji wielkorosyjskiej, paraliżowania magicznej siły Moskwy, czy też wspierać narodowy socjalizm wszelkiej maści”.

Dyskusja ta była krytyką polityki okupacyjnej m.in. w Rosji, a także w Protektoracie Czech i Moraw. W październiku 1941 r. wystosowano wniosek do AfDR o powołanie komórki, która miałaby za zadanie badać prawo publiczne w Generalnym Gubernatorstwie. Chciano porównać doświadczenia w Generalnym Gubernatorstwie z doświadczeniami innych krajów okupowanych. Proponowano także utworzenie Komitetu do badań „ładu prawnego” tzw. Wielkiej Rzeszy.

Mimo że Hans Frank wystosował odpowiednie propozycje do AfDR, kierownictwo naukowe nie podjęło tej inicjatywy. W międzyczasie nastąpiło odwołanie Hansa Franka z funkcji prezydenta AfDR, co było wyrazem degradacji nazistowskiego świata prawniczego. Awansowano na to stanowisko Thieracka, który był gotów bez wahania realizować plany Hitlera dotyczące realizacji okupacji na wzór kolonialny na Wschodzie.

Od 1941 r. działała Międzynarodowa Izba Prawa, którą kierował Hans Frank. Jej zadaniem było opracowanie prawa kontynentalnego³¹. Pierwsze rezultaty prac izby były widoczne w końcu 1943 r. Konwencja haska i inne porozumienia międzynarodowe miały zostać zastąpione nowymi traktatami zawieranymi po zwycięskiej wojnie przez Niemcy. Nową siedzibą Trybunału Międzynarodowego zamiast Hagi miał być Wiedeń. Jednak od 1943 r. dyskusje na temat poszukiwania podstaw aksjologicznych prawa międzynarodowego zostały wyraźnie wyciszone. *Ius in bello* – nawet pojmowane instrumentalnie przez Rzeszę Niemiecką, było niewygodne i rodziło zbyt wiele problemów. Założyciel AfDR i generalny gubernator H. Frank wiedział, iż polityka niemiecka w Generalnym Gubernatorstwie, ale także w Protektoracie Czech i Moraw czy wobec satelickiej Słowacji stanowiła naruszenie

³¹ Zob. W. Stuckart, *Die Neuordnung der Kontinente und die Zusammenarbeit auf dem Gebiete der Verwaltung* (Preus. Geh. Staatsarchiv, Rep. 320/66, s. 139).

prawa międzynarodowego. Natomiast pewna część prawników niemieckich chciała być wierna zasadom prawa międzynarodowego łamanym przez system terroru. Dlatego lepiej było zaniechać jakichkolwiek dyskusji i prób poszukiwania rozwiązań.

3. Typy okupacji i metody oraz zmiany w polityce okupacyjnej III Rzeszy na przykładzie Protektoratu Czech i Moraw, Słowacji oraz Generalnego Gubernatorstwa

Occupatio bellica oznaczonego terenu rozumiane jest jako stan tymczasowy, w trakcie którego następuje zajęcie zbrojne określonego obszaru, a następnie powołanie dla niego zarządu. Kwestie te zostały uregulowane w przepisach konwencji haskiej z 1907 r.

Biorąc pod uwagę formę zarządów cywilnych, nazistowscy teoretycy wyróżnili trzy typy cywilnych okupacji (*Besatzungsrichtungen*):

- okupację – aneksję (*Regierungsverwaltung*);
- okupację typu kolonialnego (*Kolonialverwaltung*);
- okupację typu nadzorczego (*Aufsichtsverwaltung*).

Ta ostatnia oznaczała zredukowanie funkcji organów państwowych krajów zajętych, które miały wejść w skład niemieckiej wielkiej przestrzeni (*Grossraum*)³².

Stosując kryteria prawno-administracyjne, można wyróżnić następujące typy okupacji:

- pokojowo-wojskową z zarządem cywilnym (Austria, Czechosłowacja, Albania, Włochy, Węgry) o rosnącej zależności (autonomia lub resztki niezależności, podległość, wchłonięcie);
- wojenno-pokojową z zarządem wojskowym; północna Francja zajęta w trakcie walk, a południowa część bez walki;
- *occupatio bellica* z zarządem wojskowym (Belgia, Serbia, Dalmacja, okręg Lublany, Grecja), cywilnym (Holandia, Norwegia, Luksemburg) lub na wzór kolonialny (Polska, okupowana część ZSRR)³³.

Okupacje na wzór kolonialny, jako zintegrowane działania okupanta, były sprzeczne z prawem międzynarodowym. W Polsce oraz Jugosławii wprowadzony stan rzeczy tłumaczono debellacją. Nie uznawano przy tym władzy na emigracji ani faktu toczenia dalszej walki przez oddziały, które przedostały się np. w przypadku Polski na Zachód Europy.

³² Zob. R. Kreiss, *Die Verwaltung des Reichskommissars*, [w:] *Reich, Volksordnung, Lebensraum*, Darmstadt 1942, s. 16.

³³ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 50.

Przy próbie klasyfikacji metod okupacji należy zauważyć, że cele państw Osi nie były identyczne, a zatem metody i głębokość ingerencji w życie ludności też były zróżnicowane. Można zatem wyróżnić cztery główne metody:

- tworzenie „przestrzeni życiowej”;
- przygotowanie wchłonięcia określonych społeczności niemieckich i ludów germańskich;
- wspólne niemiecko-włoskie utrwalenie podboju (cechy kondominalne);
- stosowanie ingerencji w ograniczonym zakresie.

Polityka tworzenia „przestrzeni życiowej” właściwa dla III Rzeszy charakteryzowała się pragmatyzmem. Skutkowało to dużą rozpiętością w podejmowanych działaniach, od ludobójstwa w Polsce i Związku Radzieckim do łagodnego wariantu w Protektoracie Czech i Moraw. W przypadku Austrii, Sudetów, Wolnego Miasta Gdańska, Kłajpedy i Luksemburga można próbować twierdzić, że społeczności tych terenów zostały wchłonięte jako niemieckie. Poza Luksemburgiem nie wystąpiło szerokie i ostre odczucie niemieckiej obecności jako stanu okupacji. Norwegię, Holandię, Belgię próbowano pożyłkować jako narody uznawane za germańskie. Do tego wykorzystywano tamtejsze ruchy faszystowskie. Co do Danii, sytuacja była inna, ponieważ mimo zajęcia militarnego tego kraju starano się zachować pozory respektowania jego suwerenności. Państwo to i jego okupacja miało być wykorzystywane jako wizytówka dla krajów neutralnych. W przypadku Węgier, Włoch czy Słowacji pozorowano respektowanie ich niezależności.

III Rzesza i Włochy dążyły do zalegalizowania funkcjonujących reżimów okupacyjnych. Działania takie powiodły się w Austrii (wystąpienie Seyss-Inquarta o natychmiastowe wcielenie do Rzeszy i Plebiscyt), Albanii (uchwała kolaboranckiego parlamentu o unii z Włochami), Czechosłowacji (dyktat monachijski, wymuszona zgoda Háchy na status protektoracki). Podobnie postępowano w Norwegii, gdzie zabiegano o uchwały Stortingu, i w Holandii, gdzie w duchu legalizacji skłonne były działać stare partie burżuazyjne, a później także na Węgrzech (zmiana premiera i rządu w marcu 1944 r. po wymuszonej zgodzie Horthy'ego).³⁴

Niemniej przez czas trwania II wojny światowej sytuacja geopolityczna zmieniała się, co prowadziło do „drugiego etapu okupacji”. Ten drugi etap wystąpił początkowo we Francji w momencie rozpoczęcia pełnej okupacji w listopadzie 1942 r., kolejno w Danii we wrześniu 1943 r. i na Węgrzech w październiku 1944 r. Podobnie działania zostały podjęte w momencie „przejęcia” włoskich terenów okupowanych po ich kapitulacji w 1943 r. przez oddziały Wehrmachtu.

Aby stworzyć „przestrzeń życiową”, Niemcy dążyli do złamania wszelkiego oporu. Terror niemiecki nie wszędzie jednak się sprawdził jako instrument

³⁴ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 52.

wymuszania posłuszeństwa. Przykładowo na terenie Polski, ZSRR i Jugosławii wznosiła jeszcze bardziej chęć oporu. Polityka terroru dawała jednak efekty poprzez neutralizację działań obronnych ludności Protektoratu bądź po prostu paraliżowała je jak w Austrii, Danii czy też przez pewien czas we Francji. W stosunku do Żydów działania restrykcyjne rozpoczęły się od 1933 r. Wobec Polaków propaganda nazistowska była początkowo nastawiona pozytywnie. Od słynnego przemówienia Becka z maja 1939 r. polityka Niemiec wobec Polski zaczęła się zmieniać, co po wkroczeniu Wehrmachtu do Polski prowadziło do działań jawnie antypolskich. Przykładem tego jest dyrektywa *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (RMVP)* z dnia 24 października 1939 r. o traktowaniu Polaków jako podludzi. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy w stosunku do Polski lub Związku Radzieckiego można mówić o polityce okupacyjnej. Działania organizacji takich jak SD i Sipo przybierały formę selekcji rasowej ludności na terenach okupowanych na Wschodzie i ludobójstwa. Ważnym pytaniem pozostaje zatem, jak wielkie rozmiary osiągnęłyby działalność tych grup, gdyby nie porażka Niemiec³⁵.

Okupacja taka jak w Polsce obciąża najeźdźców hitlerowskich nie tylko za bezprawie i zbrodnie z okresu jej trwania. Za specyfikę należy uznać przedłużenie się jej skutków na pewien okres po zakończeniu³⁶.

Trzeba również zauważyć nasilającą się w miarę upływu czasu tendencję do umieszczania ludzi z SS w centralnym kierownictwie administracji okupacyjnych. Ważnym czynnikiem był fakt, że SS i NSDAP najwcześniej rozpoczęły przygotowania do realizacji różnych planów wchłonięcia ziem okupowanych i stworzyły w tym celu specjalne służby. Musiały zatem stać się częścią składową zarządów okupacyjnych. Rodziło to określone konsekwencje. Doszło do wykształcenia się dwóch swego rodzaju zarządów okupacyjnych: np. administracji H. Franka oraz aparatu H. Himmlera. Dominującymi były SS i policja. Padła nawet propozycja na początku 1943 r., aby ograniczyć aparat H. Franka do funkcji organu nadzorczego Rzeszy. Nie nastąpiło to w Generalnym Gubernatorstwie, natomiast zrealizowano ten plan w Protektoracie Czech i Moraw, gdzie rola protektora została ograniczona do funkcji czysto reprezentacyjnych, a istotne uprawnienia przejął dowódca SS i policji. W ramach okupacji z zarządem cywilnym funkcjonowało osiem szefów zarządów cywilnych, jeden protektor Rzeszy, jedenastu gauleiterów, dwóch ministrów, pięciu komisarzy Rzeszy, jeden generalny gubernator. Namiestnicy i nadprezydenci, którzy zarządzali terytoriami anektowanymi do Rzeszy, teoretycznie podlegali W. Frickowi. Z uwagi na przepisy ustawowe odmienne od tych, które funkcjonowały na terytorium właściwych Niemiec

³⁵ Por. A. F. Noskowa, *Nacistskij „novyj porjadok” na wremenno zachvacenych territoriach SSSR 1941–1945. Obščij očerk*, „Studia Historica Slavo-Germanika” 1976/5.

³⁶ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 56.

(*Sondergesetzgebung* i *Sonderzuständigkeit*) przekonani byli, że podlegają jako komisarze samemu Hitlerowi³⁷.

Niemniej wszystkie te obszary zarządzane przez gauleiterów, szefów zarządów cywilnych, protektora i generalnego gubernatora były anektowane albo miały być anektowane w przyszłości. Wiązało się to z wprowadzeniem niemieckiego prawa.

W Danii oraz Grecji, a następnie na terenach przejętych od dawnych sojuszników działali pełnomocnicy Rzeszy. Ich nominacja musiała uzyskać akceptację szefa Kancelarii Rzeszy oraz ministrów finansów oraz spraw wewnętrznych. Komisarze, tak samo jak protektor i generalny gubernator, podlegali Hitlerowi. Dzięki temu nie byli związani dyrektywami organów centralnych i nie musieli składać sprawozdań tymże organom.

Na okupowanych terytoriach przekształcano poprzednio funkcjonujące struktury państwowe. W niektórych utrzymano rządy i parlamenty przedwojenne (Dania, Węgry). W innych z kolei zostawiano rządy bez parlamentów (Protektorat Czech i Moraw, Francja). Centralne administracje państwowe działały w Belgii i Holandii, a tymczasowo także w Norwegii, gdzie funkcjonował przez jakiś czas parlament. W dwóch państwach pozostawiono monarchów (Dania i Belgia). Austriacką administrację zdegradowano do prowincjonalnej. Powołano reżimy kolaboranckie w krajach podbitych (Albania, Serbia, Norwegia, Włochy, Węgry). W wyniku zainicjowania przez Niemców i umożliwienia działania separatystom dwa państwa ogłosiły niepodległość (Słowacja i Niepodległe Państwo Chorwackie). Były to państwa faktycznie uzależnione od Niemiec. Na terenach anektowanych, w Generalnym Gubernatorstwie oraz na terenach utraconych przez ZSRR utworzono władze niemieckie.

3.1. Słowacki model – między statusem państwa satelickiego a protektoratu

Od chwili ogłoszenia przez Słowację niepodległości³⁸ wiadomo było, iż w planach Hitlera nie ma ona szans na pełną suwerenność³⁹. Słowacja od pierwszych dni swojego istnienia skazana była na protektora, jakim miała być Rzesza. W Wiedniu podpisany został układ z Niemcami⁴⁰, w którym zapewniono ochronę niezawisłości politycznej państwa słowackiego i za-

³⁷ Por. P. Diehl-Thiele, *Partei und Staat im Dritten Reich*, München 1969, s. 127.

³⁸ Ustawa z dnia 14 marca 1939 r. o samodzielnym Państwie Słowackim, tekst urzędowy Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 1, Č. 1.

³⁹ J. K. Hönsch, *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik*, Köln 1965, s. 349.

⁴⁰ Umowa o stosunku ochrony między Rzeszą Niemiecką a Państwem Słowackim, podpisana 23 marca 1939 r., Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1940, Čiastka 47, Č. 226.

gwarantowano nienaruszalność granic państwowych⁴¹. Powołano doradców niemieckich do słowackich organów państwowych. Określono również pole współpracy Wehrmachtu z armią słowacką⁴².

Rozpatrując oba układy ochronne, jakie III Rzesza podpisała z państwami powstałymi po rozbięciu Czechosłowacji, można stwierdzić, iż ten ze Słowacją był znacznie korzystniejszy. Słowacja pozostała państwem formalnie niepodległym, nacisk niemiecki był dużo słabszy i dotyczył spraw szczególnie istotnych⁴³. Utrzymano granicę celną, zachowano walutę słowacką, komunikacja i poczta pozostały w rękach słowackich. Słowacja mogła również tworzyć własne przedstawicielstwa dyplomatyczne, a także zawierać układy dyplomatyczne. Posiadała armię oraz mogła sama decydować o polityce wewnętrznej. Istniała jedna partia Słowaków, Hlinkowa Słowacka Partia Ludowa, a także partie mniejszości narodowych, Partii Niemieckiej i Partii Węgierskiej⁴⁴. Partie te nie miały przedstawicieli w rządzie słowackim. Wyjątek od tej zasady przewidziany był dla Niemców. Sekretarzem stanu ds. mniejszości niemieckiej był Niemiec Franz Karmasin⁴⁵. Dodajmy, iż obie partie mniejszości⁴⁶ miały swoich przedstawicieli w słowackim sejmie⁴⁷.

Działalność partii politycznych była koncesjonowana przez państwo. W teorii mogły funkcjonować inne partie, ale praktycznie nie było to możliwe.

Z czasem coraz więcej praw i swobód obywatelskich ograniczano. Utworzono obozy internowania i pracy. Przebywali tam ludzie bez wyroku na podstawie decyzji administracyjnej. 21 lipca 1939 r. uchwalono Konstytucję Republiki Słowackiej⁴⁸. Była to pierwsza ustawa zasadnicza w dziejach Słowacji. Można w niej znaleźć wiele podobieństw z Konstytucją Czechosłowacji z 1920 r. Pozostawiono w niej również niektóre instytucje związane z państwem demokratycznym, takie jak wotum nieufności wobec rządu lub ministra, veto ustawodawcze głowy państwa o skutku zawieszającym (z możliwością przełamania przez parlament kwalifikowaną większością

---

⁴¹ L. Gelberg, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i opracowanie, t. II, Warszawa 1958, s. 503.

⁴² Zob. *Dokumente der deutschen Politik*, Berlin 1940, Bd. VII, T. 1, s. 10–13.

⁴³ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, t. I, *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 96.

⁴⁴ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939 r. o konstytucji Republiki Słowackiej, *Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939*, Čiastka 41, Č. 185.

⁴⁵ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż w cieniu swastyki. Republika Słowacka 1939–1945*, Lublin 2012, s. 68.

⁴⁶ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939 r. o konstytucji Republiki Słowackiej, *Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939*, Čiastka 41, Č. 185.

⁴⁷ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 68.

⁴⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939 r. o konstytucji Republiki Słowackiej, *Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939*, Čiastka 41, Č. 185.

głosów) oraz wymóg kontrasygnaty właściwego ministra dla ważności aktów prezydenckich⁴⁹.

Konstytucja wprowadzała na Słowacji ustrój stanowy⁵⁰. Każdy obywatel miał obowiązek należeć do określonego stanu. Według konstytucji stanów miało być sześć: rolnictwo, przemysł, handel i rzemiosło, bankowość i ubezpieczenia, wolne zawody, służba publiczna i oświata. Ta część konstytucji pozostała jednak martwą literą. Konstytucja I Republiki Słowackiej, wzorem konstytucji czechosłowackiej z 1920 r., gwarantowała mniejszościom narodowym prawo używania własnego języka w życiu publicznym i w szkołach oraz zakazywała działań zmierzających do wynarodowienia. Niektóre przepisy konstytucji pozostawiały władzy furtkę do stosowania restrykcji i represji. Na przykład ochrona życia, mienia i wolności osobistej mogła być dowolnie ograniczana ustawą. Miało to miejsce zwłaszcza w przypadku prześladowania Żydów, choć przepisów antyżydowskich nie sposób uznać za zgodne nawet z tymi ułomnymi gwarancjami konstytucyjnymi. Z wolności zgromadzeń i wolności druku można było korzystać „w ramach określonych w ustawach”. Wolność wyznania i wolność wyrażania poglądów nie mogły kolidować z moralnością chrześcijańską⁵¹.

Władzę ustawodawczą sprawował Sejm Republiki Słowackiej⁵². Był to parlament jednoizbowy, zasiadało w nim 80 posłów. W jego gestii leżał wybór prezydenta, uchwalanie ustaw, w tym budżetowych, zmieniających konstytucję, wyrażanie zgody na zawarcie umów międzynarodowych. Organ ten był nieustannie atakowany przez radykalne skrzydło partii ludackiej⁵³. Posiedzenia plenarne sejmu miały zatem czysto fasadowy i formalny charakter. Ta fasadowość przybierała nieraz postać kuriozalną, gdyż nawet głosowania nie miały charakteru tajnego, a głosy nie były formalnie liczone. Wystarczyło stwierdzenie przewodniczącego, iż większość jest za⁵⁴.

Mocną pozycję w strukturach organów władzy posiadał Prezydent Republiki Słowackiej⁵⁵, wybierany kwalifikowaną większością głosów. Nie ponosił on odpowiedzialności przed Sejmem. Oskarżony mógł być jedynie o zdradę stanu. Prezydentem był ksiądz Josef Tiso będący jednocześnie wodzem HSPL (Hlinkova slovenská ľudová strana, Słowacka Partia Ludowa).

⁴⁹ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 71.

⁵⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939r. o konstytucji Republiki Słowackiej Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 41, Č. 185.

⁵¹ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 74–75.

⁵² Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939r. o konstytucji Republiki Słowackiej Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 41, Č. 185.

⁵³ Hlinkova Słowacka Partia Ludowa.

⁵⁴ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 73.

⁵⁵ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939 r. o konstytucji Republiki Słowackiej Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 41, Č. 185.

System wodzowski charakteryzujący się skupieniem władzy w jednym ręku należał do totalitarnych atrybutów władzy politycznej. Paradoksalnie ważniejszą rolę od sejmu odgrywał w praktyce rząd⁵⁶. Administracja rządowa funkcjonowała w składzie ośmiu ministerstw: spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, obrony, gospodarki, finansów, sprawiedliwości, transportu i robót publicznych, szkolnictwa i oświaty narodowej. Mocna pozycja tego organu była osadzona w Konstytucji, które upoważniała rząd do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy bez zgody sejmu. Rozporządzenie takie wymagało jedynie podpisu Prezydenta oraz większości ministrów. Zapisy te wykorzystano między innymi w celu wydania przepisów antyżydowskich. Ustanowiono Radę Stanu⁵⁷, był to nowy niedemokratyczny organ. Do jego kompetencji należało prowadzenie postępowań karnych wobec prezydenta i członków rządu, ustalanie kandydatów w wyborach parlamentarnych. Rada Stanu posiadała inicjatywę ustawodawczą oraz miała głos doradczy. Członkowie rady byli mianowani przez prezydenta, partię, stany, a jej członkami byli również premier i przewodniczący sejmu. W praktyce nie miała ona znaczenia dla polityki słowackiej. W 1940 r. zorganizowano policję polityczną, zwaną Centralą Bezpieczeństwa Państwowego. Warto dodać, iż wbrew założeniom będącym podstawą jej powołania (miała być czymś na wzór Gestapo) policja ta współpracowała z ruchem oporu. Sądownictwo I Republiki Słowackiej było w pewnej mierze niezawisłe i niezależne. Ustawa zasadnicza stanowiła, iż sędziowie byli niezależni i niezawisli w sprawowaniu swojej funkcji. Wyroki w sprawach naznaczonych znamieniem politycznym były czysto symboliczne. Objawiało się to skazywaniem na symboliczne kary pomimo poważnych ustawowych zagrożeń.

Symptomatyczne, iż w czasie wojny, nawet pod rządami prawa stanu wojennego, władza słowacka nie wykonywała w stosunku do swoich obywateli kary śmierci, orzekanej notabene przez słowackie sądy bardzo rzadko. Funkcjonowały także Sąd Najwyższy, Najwyższy Trybunał Administracyjny, a także Słowacki Bank Narodowy.

Słowacja podzielona była na żupanaty – bratysławski, trenczyński, ni-trzański, nadhroński, tatrzański i szarysko-zempliński. Całość terytorium liczyła 38 tys. km kwadratowych. Administracja terenowa była zorganizowana w sposób trójstopniowy: żupanaty, powiaty, obszary urzędów pisarskich. Ustanowienie żupanatów oznaczało powrót do trójstopniowego podziału administracyjnego kraju: żupanaty, powiaty, obszary urzędów pisarskich. System ten funkcjonował aż do niemieckiej okupacji w 1944 r.

Niedemokratyczny charakter systemu władzy nie mógł pozostać bez wpływu na administrację terenową, zwłaszcza na samorząd lokalny. Koń-

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

czył się okres, w którym w gminach demokratycznie wybierano starostów. Ich miejsce stopniowo zajmowali państwowi komisarze, których mianowali, w porozumieniu z HSPL, naczelnicy powiatów, a od 1940 r. żupani. W 1943 r. wprowadzono zasadę odgórnego mianowania, na wniosek HSPL, członków rad samorządowych: w miastach powiatowych – przez żupana, w pozostałych gminach – przez naczelnika powiatu. Jedynym miastem o statusie miasta wydzielonego z powiatu była Bratysława, na której czele stał burmistrz.

Instytucja nosząca słowacką nazwę *notarský úrad* (w wolnym przekładzie: urząd pisarski) – stanowiła spuściznę I RCz, choć jej korzenie sięgają jeszcze panowania węgierskiego. Urzędy pisarskie stanowiły najniższy szczebel terenowej administracji państwowej. Na czele takiego urzędu stał pisarz, który był bezpośrednio podporządkowany naczelnikowi powiatu. Zależnie od tego, czy urząd obejmował obszar jednej, czy kilku gmin, nosił miano urzędu pisarskiego gminnego albo obwodowego⁵⁸. Do momentu okupacji przez Niemców system ten pozostał niezmienny. Urzędy obejmowali urzędnicy mianowani za zgodą HSPL.

Siły zbrojne i policyjne były zorganizowane na sposób obowiązujący w dawnej Czechosłowacji. Żandarmeria, zorganizowana na sposób wojskowy, podlegała ministerstwu spraw wewnętrznych. Partie nie miały oficjalnie wpływu na żandarmerię, a głównym czynnikiem, który rozpatrywano przy przyjmowaniu w jej szeregi, była lojalność wobec ojczyzny. Formacją podobną do SS w Rzeszy była Hlinkowa Gwardia, bojówka HSPL. Istniała dodatkowo Straż Finansowa, która podlegała resortowi finansów. W jej kompetencji leżała ochrona granic i kontrola celna. Policja państwowa zajmowała się głównie ochroną porządku w większych miastach.

Głównym organem, za pomocą którego reżim polityczny sprawował władzę, była partia HSPL. Posiadała ona monopol rządzenia, czego wyrazem była treść § 58 Konstytucji Republiki Słowacji z lipca 1939 r.⁵⁹, który stanowił, że naród słowacki „uczestniczy w sprawowaniu władzy państwowej za pośrednictwem HSPL”.

Sama partia nigdy nie była monolitem mimo zewnętrznej jedności. W partii trwał nieustanny konflikt pomiędzy skrzydłem umiarkowanym a radykałami. Linia podziału dotyczyła między innymi pojmowania niepodległości, zależności od III Rzeszy, stosunku do reżimu hitlerowskiego i problemu nadszadowstwa na Słowacji wzorów niemieckich. Oparciem dla radykałów była Gwardia Hlinkowa. Najbardziej ponurą rolę odegrali gwardziści w sprawie

⁵⁸ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 90–91.

⁵⁹ Ustawa Konstytucyjna z dnia 21 lipca 1939 r. o konstytucji Republiki Słowackiej Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 41, Č. 185.

tw. rozwiązania kwestii żydowskiej. Kwestia żydowska na Słowacji była swego rodzaju miernikiem suwerenności względem Rzeszy⁶⁰.

Uchwalono pod naciskiem Niemiec szereg antyżydowskich aktów prawnych⁶¹. Spora część członków rządu i elit sprzeciwiała się akcjom antyżydowskim. Niemniej powstała koniunktura dla miejscowych elementów chcących zająć miejsce elit żydowskich, a przede wszystkim zainteresowanych majątkiem żydowskim szacowanym na 4,4 mld ówczesnych koron słowackich. Zorganizowano cztery obozy przejściowe, straż pełnili w nich członkowie Gwardii Hlinkowej. Deportacje objęły 70 tys. Żydów, za każdą osobę rząd Słowacji płacił 500 marek ryczałtu za koszta poniesione jakoby przez Niemcy. Ustawa z dnia 15 maja 1942 r. legalizowała te działania⁶². W przepisach tejże ustawy zawarto równocześnie regulacje wyłączające 20 tys. Żydów spod deportacji⁶³.

W późniejszym okresie deportacje wstrzymano i nie ulegano naciskom Rzeszy w sprawie ich wznowienia. Represje wobec innych grup ludności nie były ciężkie, atakowano zaciekle w zasadzie tylko komunistów.

Prowadzono słowakizację względem mniejszości narodowych ze szczególnym naciskiem na Rusinów. Niemcy byli jedyną mniejszością posiadającą przywileje.

Zlikwidowano państwowe szkoły podstawowe, pozostawiono jedynie kościelne i gminne. W szkołach średnich, nadal państwowych, prowadzono naukę z naciskiem na wychowanie w duchu katolickim i patriotycznym. Inaczej niż w Protektoracie, gdzie szkoły wyższe zamknięto, w Republice Słowackiej funkcjonowały nadal, co więcej, zakładano nowe, takie jak Wyższa Szkoła Handlowa, Wydział Nauk Przyrodniczych na Uniwersytecie Słowackim. Powstała także Wyższa Szkoła Wojskowa, która podlegała słowackiemu MON. Działaniom tym przyświecał cel utworzenia świadomych elit politycznych. Prowadzono ożywioną działalność wydawniczą. Rozwijano teatr, kinematografię. Stworzono państwową wytwórnię filmów⁶⁴. Gospodarka Słowacji znalazła się w trudnej sytuacji po przejęciu południowej części przez Węgry. Utracono 40% ziemi uprawnej. W związku z tym duże trudności przeżywał także przemysł spożywczy i przetwórstwa. Sytuację komplikował fakt utraty

---

⁶⁰ Zob. I. Kamenec, *Przymusowe wysiedlenia ludności z terytorium Słowacji w czasie drugiej wojny światowej*, [w:] *Przesiedlenia ludności przez III Rzeszę i jej sojuszników podczas II wojny światowej*, Lublin 1974.

⁶¹ Rozporządzenie rządowe z dnia 18 kwietnia 1939 r. o sprecyzowaniu pojęcia Żyda i wyznaczeniu liczby Żydów w niektórych wolnych zawodach, Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1939, Čiastka 14, Č. 63; Ustawa konstytucyjna z dnia 15 maja 1942 r. o wysiedleniu Żydów, Slovenský zakonnik (Słowacki Dziennik Ustaw) 1942, Čiastka 22, Č. 68.

⁶² Tamże.

⁶³ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 99.

⁶⁴ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 230–231.

wielu elektrowni zbudowanych jeszcze w czasach Czechosłowacji. Podobnie było z infrastrukturą transportu, ponieważ wschód kraju był odcięty od zachodniej części przez utratę linii kolejowych. Przepadła 1/3 lokomotyw i około 35% linii torów. Należy wspomnieć o sporych stratach w instytucjach finansowych. Trudności pogłębiało penetrowanie i eksploataowanie gospodarki przez kapitał niemiecki⁶⁵.

Pierwszym krokiem do odbudowy gospodarki było ustanowienie własnej waluty⁶⁶. Powołano Słowacki Bank Narodowy. Uzależnienie Słowacji od Niemiec dotyczyło również gospodarki. Podpisano kolejną umowę, w styczniu 1940 r., dotyczącą gospodarki zbrojeniowej. Niemcy zobowiązały się do finansowania inwestycji i doradztwa, natomiast Słowacja oddała kontrolę nad przedsiębiorstwami strategicznymi. Gospodarka Republiki Słowackiej została w pełni podporządkowana niemieckiej. Niemcy zapewniały sobie także napływ siły roboczej⁶⁷. Udział niemieckiego kapitału stanowił pod koniec wojny 62%⁶⁸.

Do 1944 r. udawało się utrzymywać wzrost gospodarczy mimo rabunkowej gospodarki Niemiec. Słowacy opierali się również naciskom Niemiec dążących do wprowadzenia na Słowacji marki.

Cechą słowackiej gospodarki był system reglamentowania towarów i drożyzna. Od 1940 r. w miastach odczuwalny był deficyt towarów codziennego użytku. Niemniej należy pamiętać, iż na Słowacji nie było głodu, a co więcej, np. elita wiedeńska przyjeżdżała do Bratysławy na zakupy spożywcze⁶⁹.

Udało się zlikwidować bezrobocie dzięki ulgom podatkowym i wspieraniu przemysłu, a także wyjazdom do Niemiec do pracy⁷⁰.

Kryzys słowackiej państwowości rozpoczął się od spadku morale armii. Mimo to emigracja z E. Beneszem nie szukała kontaktu z władzami słowackimi, aby dać im szansę przejścia na stronę aliantów⁷¹.

Po obsadzeniu wojskiem Przełęczu Dukielskiej stało się jasne, iż Słowacja stanie się rejonem działań wojennych. Wybuchło powstanie słowackie. Po jego rozbiciu Republika Słowacka znalazła się pod okupacją niemiecką. Działania rządu i prezydenta miały charakter formalny, *de facto* władze sprawowali niemieccy wojskowi. Dokonano zmian w rządzie. Armia była w stanie kompletnego rozkładu, podobnie jak żandarmeria i policja. Żandarmeria była podporządkowana niemieckim organom okupacyjnym. Jediną formacją, która pozostała mobilna, była Hlinkowa Gwardia. Organizacja ta nie poparła

⁶⁵ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 100.

⁶⁶ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 184.

⁶⁷ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 100.

⁶⁸ M. Lacko, *Dwuramienny krzyż...*, s. 186.

⁶⁹ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 97.

⁷⁰ Tamże, s. 102.

⁷¹ Zob. J. Jablonicky, *Słowacja na przełomie*, Warszawa 1969.

powstania i cieszyła się zaufaniem Niemców. Einsatzgruppe H wysłana na Słowację miała największą władzę na terenie okupowanym. Podlegała Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, a jej z kolei podlegał cały aparat okupacyjny na Słowacji. W ramach akcji pacyfikacyjnych spalono 100 wsi i osad. Wznowiono akcje deportacyjne, 13 tys. Żydów deportowano do Niemiec.

W 1945 r. sytuacja na Słowacji była tragiczna. Gospodarka w zasadzie nie istniała, dochody do budżetu spadły do minimum, a do tego Słowacja zobligowana była do opłacania kosztów utrzymania wojsk okupacyjnych. Udało się jedynie zabezpieczyć minimalne potrzeby społeczeństwa, głównie dzięki obfitym plonom w 1944 r. Pod koniec wojny ewakuowano na Zachód urzędy, fabryki i ludność. Na polecenie Himmlera ewakuowano 100 tys. Niemców. 8 maja 1945 r. premier Słowacji złożył akt kapitulacji, co stanowiło prawny koniec I Republiki Słowackiej⁷².

Reasumując, należy stwierdzić, iż sytuacja satelickiego państwa słowackiego od samego momentu jego powstania było zdeterminowana przez układ sił międzynarodowych, konkretnie zaś przez wielkomocarstwowe interesy Niemiec. Geopolityczna zależność Słowacji od III Rzeszy była całkowita. Niekorzystne uwarunkowania geopolityczne, zobowiązania traktatowe będące tego konsekwencją i niemożność samodzielnego kształtowania politycznego funkcjonowania państwa miały dla Słowacji fatalne skutki. Aby utrzymać odrębność swojego państwa w okupowanej przez nazistów Europie, słowaccy politycy musieli współpracować z Niemcami, wychodząc naprzeciw ich żądaniom, i popierać z udawaną akceptacją ich politykę. W warunkach światowego konfliktu los Republiki Słowackiej był ściśle związany i zdeterminowany losami III Rzeszy, co w ostatecznym rozrachunku przekreśliło szanse Słowacji na utrzymanie samodzielnego bytu w powojennej Europie na długie dziesięciolecia. Z drugiej strony pozwoliło przetrwać decydujące lata II wojny światowej w zdecydowanie lepszej kondycji niż np. sąsiednia Polska. Ludacki reżim był swoistym typem dyktatury pełnym paradoksów. Bezwzględne oblicze przejawiał w sprawie „rozwiązania kwestii żydowskiej”, w mniejszym stopniu w polityce wobec innych mniejszości, ale wiele innych dziedzin życia społecznego, takich jak sądownictwo, armia, służby porządkowe, szkolnictwo, kultura, Kościoły i życie prywatne, zachowały wysoki stopień niezależności od dyktatu niemieckiego, a w każdym razie o wiele wyższy niż w sąsiednim Protektoracie Czech i Moraw, a w ogóle nieporównywalny z warunkami panującymi w okupowanej Polsce na terenach Generalnego Gubernatorstwa.

⁷² Akt kapitulacji z dnia 8 maja 1945, Słowacki Rząd na uchodźstwie w Kremsmünsterze w Austrii *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, II. Diel, Bratislava 1998, s. 380–381.

3.2. Protektorat Czech i Moraw formą przygotowania „przestrzeni życiowej” – autonomia jako instrument sprawowania władzy

Od 1938 r., po układzie monachijskim, III Rzesza chciała stworzyć wrażenie rozpadu Czechosłowacji. Ciąg dalszy tych działań miał mieć miejsce w 1939 r. Czecho-Słowacja nie miała oparcia politycznego w mocarstwach zachodnich ani w Berlinie. Jej przedstawiciele byli traktowani bezceremonialnie⁷³.

W momencie podjęcia negocjacji dotyczących Słowacji pomiędzy Hitlerem a J. Tiso prezydent E. Hácha sam zabiegał o spotkanie z przywódcą III Rzeszy. Liczył on na uzyskanie dla Czech statusu takiego samego, jaki miała Słowacja. Niemniej przez tę wizytę prezydent Czecho-Słowacji nie mógł zademonstrować oporu, kiedy w nocy z 14 na 15 marca 1939 r. Hitler oświadczył mu o rozkazie zajęcia Czech przez wojska. Ogłosił przy tym, że zapewni Czechom autonomię w przypadku braku oporu ze strony armii czeskiej. Dodatkowo groził zbombardowaniem Pragi. To wszystko doprowadziło do podpisania „porozumienia” i wydania rozkazu o bezczynności armii czeskiej⁷⁴.

Gestapo niemal natychmiast rozpoczęło zatrzymanie uciekinierów z Sudetów, Żydów, następnie zwolenników Benesza i komunistów. Nadzorem objęto Narodowy Bank Czecho-Słowacji. Hitler po przybyciu do Pragi ogłosił ustanowienie Protektoratu Czech i Moraw⁷⁵ (*Protektorat Böhmen und Mähren*)⁷⁶.

Dekret Hitlera głosił, że obszary zajęte należą od tego momentu do terytorium Wielkiej Rzeszy Niemieckiej, a także pozostają pod jej opieką. Przyznawał on tym obszarom autonomię oraz samodzielną administrację, sprawującą władzę zwierzchnią w ramach Protektoratu zgodnie z polityczno-gospodarczymi i wojskowymi interesami Niemiec. Ludność Protektoratu Czech i Moraw liczyła 7,5 mln obywateli, z czego 40% mieszkańców skupionych było w trzech miastach: Pradze, Brnie i Morawskiej Ostrawie. Obszar ten zamieszkiwało również 300 tys. Niemców. Czechosłowacja była jednym z najbardziej uprzemysłowionych krajów. W konsekwencji niemiecki udział w produkcji przemysłowej zwiększył się o 15%, co dało mu drugie miejsce w świecie. Przejęto również sprzęt wojskowy dla 20 dywizji, wyposażenie wojskowe za 77 mln marek, a także 200 tys. planów i patentów związanych z przemysłem zbrojeniowym. Niewykorzystaną siłę roboczą wysłano do Nie-

⁷³ Por. L. Feierabend, *Prag–London vice versa*, New York 1971, s. 50.

⁷⁴ *Prohlášení německé a Československé vlády 15. března 1939, Mnichov v dokumentech I*, Praha 1958, s. 283–285.

⁷⁵ *Hitlerův výnos o zřízení protektorátu Čechy a Morava č. 75/1939, Sb Mnichov v dokumentech II*, Praha 1958, s. 396–399.

⁷⁶ Por. dekret kanclerza Rzeszy z dnia 16 marca 1939 r., *Dokumenten der deutschen Politik*, Berlin 1940, BD. VII, T. 2, s. 501–506.

miec. Zachowano pewną niezależność Protektoratu w dziedzinie handlu zagranicznego. Co więcej, utrzymano ją nawet po zawieszeniu granicy celnej z Rzeszą w 1940 r.

Protektorat Czech i Moraw pomimo posiadania własnego rządu i prezydenta nie był podmiotem prawa międzynarodowego⁷⁷. Wszystkie przedstawicielstwa dyplomatyczne zostały zamienione w konsulaty, a wysłannik rządu Protektoratu przy Kancelarii Rzeszy nie był przedstawicielem dyplomatycznym. Wojsko dawnej Czechosłowacji zostało zredukowane do symbolicznych rozmiarów. Bardzo szybko, bo po miesiącu, zastąpiono zarząd wojskowy zarządem cywilnym. Kontrolę nad czeskim rządem i administracją sprawowały zarząd cywilny osobny dla Czech i dla Moraw. Protektorem został Konstantin von Neurath. Nadzorował czeską administrację oraz sądownictwo. Sekretarzem stanu w Urzędzie Protektora Rzeszy, do którego należała też policja, został Karl-Hermann Frank, obejmując równocześnie funkcję wyższego dowódcy SS i policji⁷⁸. Niemiecka policja kryminalna nadzorowała żandarmię czeską, a siedziba Gestapo znajdowała się w Pradze i Brnie. Dodajmy, iż posiadały one sieć filii. Policja bezpieczeństwa (SD) kontrolowała wszystkie dziedziny życia. Wykorzystywała do tego policje niemiecką i czeską. Niemcy, którzy zamieszkiwali Protektorat, podlegali osobnemu systemowi prawnemu.

Prezydent Emil Hácha rozwiązał parlament oraz partie polityczne. Posiedzenia rządu odbywały się w obecności przedstawiciela zarządu cywilnego. Zlikwidowano ministerstwa spraw zagranicznych i ministerstwa spraw wojskowych. Niemniej niemiecka obecność w Protektoracie nie była reżimem kolonialnym⁷⁹. Liczono się z wartością, jaką przedstawiali wysoko wykwalifikowani pracownicy. Podobnie jak w okupowanych państwach zachodnich i północnych, wykorzystywano kolaborację.

Rząd Protektoratu Czech i Moraw kierował administracją liczącą 372 tys. osób. W swoich założeniach nie była ona pomyślana jako bezsilny instrument. Rząd pozbawiony został jednak części swoich funkcji oraz był kontrolowany w zakresie spraw zagranicznych, wojskowych i policyjnych. Okupant, chcąc oddziaływać na społeczeństwo, szukał oparcia w Národní Souručenství (NS). Prezydent Hácha chciał tej partii dać monopol na działalność polityczną. Specyficzną cechą Protektoratu Czech i Moraw była współpraca rządu z ruchem oporu i z emigracją. Powiązane z rządem Eliáša były Centrum Polityczne (Politické Ustředi – PU) i Obrona Narodu (Obrana Národa – ON).

Moment wybuchu wojny nie zmienił systemu zarządu w Protektoracie. Zmienił się jedynie na bardziej surowy sposób represji wobec oporu. Po kapitulacji Francji w 1940 r. podjęto działania zmierzające do integracji

⁷⁷ *Hitlerův výnos...*, s. 396–399.

⁷⁸ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 70.

⁷⁹ Zob. J. Křen, *Do emigrace*, Praha 1963.

III Rzeszy i Protektoratu. Zniesiono granicę celną, podjęto próby sondowania separatyzmu morawskiego. Planowano stopniowe ograniczenie autonomii i wchłonięcie Protektoratu przez Niemcy. Sposobem na to było przejmowanie kolejnych kompetencji prezydenta i rządu.

Po napaści Niemiec na ZSRR nastąpiły zmiany personalne w Protektoracie Czech i Moraw, V. Neuratha zastąpił R. Heydrich⁸⁰, który był doskonałym i zręcznym politykiem. Drastycznie i brutalnie reagował na każdy najmniejszy opór, a jednocześnie starał się zjednać społeczeństwo ustępstwami. W czasie zmian systemu zarządu okupacji cywilnej wyznawał teorię, iż bardziej korzystne jest przeniknięcie do administracji protektorackiej i zajęcie w niej pozycji kluczowych aniżeli kontrola i oddziaływanie z zewnątrz. Zmiana ta miała prowadzić do stopniowej przemiany Protektoratu w okręg Rzeszy. Zgodnie z tym Urząd Protektora Rzeszy stał się organem pierwszoplanowym (*Führungsapparat*). Do kompetencji prezydenta dalej należało powoływanie nowych ministrów. Zlikwidowano Prezydium Rady Ministrów. Kolektywne pozostały kolegia ministerstw. Dzięki temu Urząd Protektora Rzeszy korespondował bezpośrednio z poszczególnymi resortami, a nie jak dotychczas z premierem Rady Ministrów.

Do każdego z ministerstw powołano pełnomocnych generalnych zastępców ministrów. Byli to kierownicy wydziałów w urzędzie, którzy wprowadzali do resortów swe własne sztaby pracowników⁸¹. W tej sytuacji można stwierdzić, iż doszło do swego rodzaju unii personalnej. Autonomia okazała się zwykłą farsą. Ministerstwa stały się tak naprawdę urzędami protektora, a językiem urzędowym został niemiecki.

Rozporządzenie Hitlera z dnia 7 maja 1942 r., uzupełniające rozporządzenie z dnia 17 marca 1939 r., doprowadziło do zmian w niższych organach administracji czeskiej. Zmienił się charakter nadstarostw. Uzyskały one kompetencje nadzorcze i kierujące. Zmniejszono też ich liczbę z 15 do 7. Bardzo szybko germanizowano sektor komunalny. Na 67 starostów 50 było Niemcami. Niemcy kierowali też 198 gminami, ustanowiono 128 wójtów komisarycznych. 1100 pracowników niemieckich zatrudniono w administracji autonomicznej⁸².

W Protektoracie Czech i Moraw rozwijano szkolnictwo niemieckie. Kładziono większy nacisk na naukę języka niemieckiego w szkołach czeskich, był on też językiem urzędowym w zarządzie miejskim Pragi. Niemieckie sądownictwo karne zastępowało sądownictwo czeskie. Wprowadzano sądy

---

⁸⁰ *Vyhlášení civilního stavu výjimečného v Protektorátu Čechy a Morava* z 28. září 1941, VHÚ Praha, *Fond varií; Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren*, č. 47/1941, s. 529 a č. 48/1941, s. 531.

⁸¹ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 79.

⁸² Tamże.

doraźne oraz sądy wojskowe. Kompetencje tych sądów przystosowywano do niemieckiego prawa. Rekwirowano majątki powyżej 70 tys. ha ziemian, sympatyków Benesza. Stworzono Niemieckie Towarzystwo Osadnicze w Czechach i Morawach. Niemniej za czasów Heydricha wysiedleń nie organizowano.

Przekonanie Heydricha, iż społeczeństwo czeskie zostało spacyfikowane, spowodowało zmianę jego podejścia do Czechów. Czynił gesty mające mu zjednać opinię publiczną. Zwiększono płace, dzięki czemu podniesiono stopę życiową czeskich warstw ludności. W związku z wprowadzeniem przymusu pracy zatrudnienie wzrosło z 1,895 mln do 2,429 mln, zaś 400 tys. robotników wywieziono na roboty do Niemiec. Protektorat Czech i Moraw został zasypany zamówieniami niemieckimi. Produkcja w 1944 r. przekroczyła poziom przedwojenny o 13%. W przemyśle samolotowym pracowało w ostatnim roku wojny ponad 120 tys. ludzi. Znacznie wzrosło wydobycie węgla; spadek wystąpił dopiero w końcowej fazie wojny, kiedy stała się rabunkową gospodarką⁸³.

Odsetek udziału niemieckiego kapitału wzrósł dziesięciokrotnie pod koniec wojny. Najważniejsze stanowiska w bankach i przemyśle ciężkim zajmowali Niemcy. Najwięcej autonomii zachowano w dziedzinie kultury. Działy teatru, prowadzono wydawnictwa.

Ograniczanie praw Żydów i ich prześladowania prowadzone były także w Protektoracie. Represje dotknęły 120 tys. Żydów z Czech. Normy prawne ustanawiane przez Protektora, a także władze czeskie wyjęły ich z systemu prawnego. Do 1941 r. działania przeciw Żydom uderzały w ich majątki, wprowadzono zakaz wykonywania określonych zawodów, relegacje dzieci ze szkół itp. Utworzono w 1939 r. Urząd Emigracji Żydów. Jego siedziba mieściła się w Pradze. Powołano także Centralny Urząd dla Regulacji Kwestii Żydowskiej. Od listopada 1941 r. Żydów zamykano w gettach; największe getto założono w Teresinie. Od 1942 r. rozpoczęto wysyłanie Żydów do obozów.

Polityka Heydricha cieszyła się dużym uznaniem w kręgach władzy w Berlinie. Jej wielkim zwolennikiem był J. Goebbels⁸⁴. Domniemywa się, iż Benesz, reagując na zwiększającą się popularność Heydricha wśród zwykłych Czechów, zlecił zamach na Protektora. Po zamachu wprowadzono stan wyjątkowy. Grożono zniesieniem autonomii, wprowadzeniem większej liczby Niemców do urzędów administracyjnych.

Sądy doraźne skazały na śmierć 1357 Czechów. Nowym protektorem został W. Frick. Był członkiem rządu, ale pełnił funkcje czysto reprezentacyjne. Minister Rzeszy dla Czech i Moraw zatwierdzał członków rządu protektoratu, mianował i odwoływał urzędników. Posiadał również prawo łaski,

⁸³ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 82.

⁸⁴ J. Goebbels, *Tagebücher*, Zurich 1948, s. 45.

kompetencje ustawodawcze i wykonawcze. Podlegały mu również organy niemieckie i administracji czeskiej. W terenie działali za niego inspektorzy. Struktura urzędu, który mu podlegał, odpowiadała poprzedniej stworzonej dla Urzędu Protektora. Nowością było natomiast powołanie generalnych referatów, które posiadały swoje odpowiedniki w ministerstwach czeskich. Ministerstwo to miało charakter jakby zjednoczonego urzędu i organu władzy jednolitej, kierującej, z bardzo nielicznym personelem⁸⁵. Frick objął urząd 14 października 1943 r. W tej sytuacji rząd protektoratu stał się w jeszcze większym stopniu narzędziem w ręku niemieckim.

W kwietniu 1944 r. wprowadzono zwrot: pełnienie zadań z „upoważnienia Rzeszy”. W ten sposób czeskie instytucje stały się organami okupanta.

Warunki życia w Protektoracie Czech i Moraw były ciężkie, wprowadzono wiele ograniczeń, jednak nie panował tam strach podobny do występującego w Polsce. Prześladowano głównie Polaków, Cyganów i oczywiście Żydów. Pozornie istniało czeskie życie narodowe realizowane przez własną prasę, radio czy sport. Znaczenie Protektoratu zwiększało się w miarę zbliżania się końca wojny. Jego możliwości ekonomiczne i wojenne stanowiły 33% potencjału Rzeszy.

Stolicę Protektoratu wyzwolono 9 maja 1945 r.

Model obowiązujący w Protektoracie Czech i Moraw był postrzegany przez teoretyków hitlerowskich jako wzorcowy. Stawiano go za wzór innym okupacyjnym zarządom. Do jego zalet zaliczano: autonomię jako instrument w niemieckim ręku, silne i jednolite kierownictwo, wprowadzenie do administracji czeskiej niemieckiego aparatu kierowniczego i system opanowania kluczowych pozycji w życiu gospodarczym⁸⁶.

Reżim, jaki panował w Protektoracie, uważa się za nie większy niż w samej Rzeszy⁸⁷. Nie da się jednak tego zweryfikować. Należy pamiętać, że była to obca tyrania. Jej działania prowadziły do zniszczenia narodu czeskiego albo poprzez wymordowanie i przesiedlenia, albo przez asymilację.

3.3. Generalne Gubernatorstwo prototypem nazistowskiej kolonialnej okupacji

W rozwoju organizacji administracyjnej okupowanych ziem polskich w latach 1939–1945 wyróżnia się dwa zasadnicze okresy, z których pierwszy to okres administracji wojskowej, trwający od początku działań wojennych do 25 października 1939 r., a drugi to okres administracji cywilnej, trwający od 26

⁸⁵ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 91.

⁸⁶ Tamże, s. 94.

⁸⁷ Zob. A.J.P. Taylor, *Origins of the Second World War*, London 1961.

października 1939 r. aż do wyzwolenia, przy czym do momentu unifikacji GG z Rzeszą pod względem wojskowym (to jest do 1 września 1942 r.), a później także w sierpniu i wrześniu 1944 r., Wehrmacht uczestniczył w sprawowaniu zarządu okupacyjnego.

W ramach pierwszego z wymienionych okresów, to jest od rozpoczęcia agresji na Polskę do ustanowienia niemieckiej władzy cywilnej dla zajętych obszarów polskich, wyróżnia się z kolei dwa podokresy. Pierwszy obejmuje działania wojenne, w drugim na poszczególnych terenach, już po ostatecznym ich zdobyciu, zostały ustanowione okupacyjne zarządy wojskowe. Zaczęto je wprowadzać już od 11 września 1939 r., chociaż ogólny dekret w tej sprawie Hitler wydał dopiero 25 września 1939 r.⁸⁸

Jeszcze przed atakiem Rzeszy na Polskę rozpoczęły się przygotowania policji do objęcia kontroli nad terenami zajętymi. Administracja miała być powołana później. Zostało zawarte porozumienie pomiędzy szefem policji bezpieczeństwa i Naczelnym Dowództwem Wojsk Lądowych, na mocy którego powołano grupy operacyjne policji bezpieczeństwa (*Einsatzgruppen de Sicherheitspolizei*). Ich zadaniem było zwalczanie wszelkiego oporu na zajętym terenie.

7 września 1939 r. Heydrich polecił zneutralizować polską warstwę przywódczą oraz rozpocząć eksterminację Żydów. Przywódcy mieli zostać przetransportowani do obozów koncentracyjnych. 12 września 1939 r. omówione zostały pomysły likwidacji elity polskiego społeczeństwa. Miała to być inteligencja, duchowieństwo, arystokracja i osoby, które mogłyby mieć wpływ na organizację podziemia⁸⁹. Działacze polityczni z terenu przewidzianego do przyłączenia do Rzeszy mieli być osadzeni w obozach, a pozostałe grupy wysiedlone do Generalnego Gubernatorstwa. Żydzi mieli być osadzeni w gettach, które planowano założyć w miastach. Pod koniec września szacowano, iż z polskich działaczy politycznych na ziemiach bezpośrednio włączonych do Rzeszy na wolności pozostało 3%. Działania policji bezpieczeństwa rozpoczęte w czasie kampanii trwały także po jej zakończeniu. Wyrażna była różnica pomiędzy radykalnymi dyrektywami dla policyjnych grup operacyjnych a dyrektywami wydanymi dla wojska, które były znacznie łagodniejsze.

Zasady organizacji zarządu wojskowego zostały określone w dekreście Hitlera z dnia 25 września 1939 r. Na jego mocy wydzielono cztery okręgi administracyjne, które podlegały dowodzącym armiami, przewidziano tak-

---

⁸⁸ M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945, ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012, s. 105; zob. też T. Berenstein, A. Rutkowski, *Niemiecka administracja wojskowa na okupowanych ziemiach polskich (1 września–25 października 1939 roku)*, [w:] *Najnowsze dzieje Polski – materiały i studia z zakresu II wojny światowej*, Warszawa 1962, s. 46.

⁸⁹ K.H. Abshagen, *Canaris. Patriot und Weltbürger*, Stuttgart 1950.

że powstanie Urzędu Wyższego Szcebla Zarządu Cywilnego przy Naczelnym Dowódcy Wschodu. Na czele tego urzędu stanął Hans Frank. Z Urzędu wyłączono tereny Górnego Śląska i północnej części Mazowsza. Zakres kompetencji szefów Zarządu Cywilnego uległ zmianie podczas kampanii wrześniowej. W każdym okręgu wojskowym obok dowódcy wojskowego działać miał zarządca cywilny, któremu – jak stwierdził z zadowoleniem Keitel – przypadnie w udziale tępienie niewygodnych przedstawicieli poszczególnych narodowości⁹⁰.

Działający więc przy każdej z pięciu armii szefowie administracji cywilnej (*Chef der Zivilverwaltung* – CdZ), podobnie jak dowódcy grup operacyjnych policji bezpieczeństwa i SD (*einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*), podlegali dowództwu armii (*Armeeoberkommando* – AOK), a bezpośrednio kwartmistrzowi (*Oberquartiermeister*) danej armii. Ścisła więź między szefem organizacji cywilnej a dowództwem armii (AOK) z jednej strony oraz grupami policji bezpieczeństwa z drugiej strony była zapewniana przez specjalnych oficerów łącznikowych (*Verbindungsmann*) sytuowanych przy landratach i szefach zarządu cywilnego⁹¹. Współpraca taka była niezbędna, albowiem szefowie zarządu cywilnego zarządzali w imieniu organów wojskowych wszystkimi działaniami administracji ogólnej i wydzielonej (specjalnej oraz niezespołonej), z wyjątkiem administracji komunikacji (kolejowej i wodnej)⁹².

Najważniejszym jednak obowiązkiem szefów zarządu cywilnego było organizowanie nowego aparatu władzy na zajętych obszarach, nawiązywanie współpracy z miejscowymi Niemcami w terenie oraz nadzorowanie sądownictwa na obszarach zajętych przez poszczególne armie⁹³.

Charakterystycznym rozwiązaniem ustrojowym było nie tylko przyznanie szefom zarządu cywilnego praw i uprawnień władzy administracyjnej, ale też wyposażenie ich w prawo stanowienia aktów prawa powszechnie obowiązującego, wskutek czego mogli wydawać własne akty normatywne. Poza oczywistą bezprawnością tego rodzaju aktów prawnych w rozumieniu konwencji haskiej z 1907 r. wyprzedzały one późniejsze, zasadnicze postanowienia o konfiskacie majątku narodu polskiego z 1940 r.⁹⁴

Jeśli chodzi o zakres współdziałania władz wojskowych z organami administracji i jednostkami policji, to należy uznać, że szczególną rolę w tej materii odgrywały sądy specjalne, które były traktowane jako powszechne organy wymiaru sprawiedliwości w wojennym postępowaniu karnym. Podstawą

⁹⁰ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 131.

⁹¹ T. Berenstein, A. Rutkowski, *Niemiecka administracja...*, s. 46.

⁹² Zob. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.

⁹³ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008, s. 45.

⁹⁴ K. M. Pośpieszański, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946, s. 78.

funkcjonowania tych sądów było rozporządzenie naczelnego dowódcy wojsk lądowych Walthera Brauchitscha z 5 września 1939 r.⁹⁵

Po zorganizowaniu administracji wojskowej na terenie Polski mianowano komisarycznych zarządców dla zakładów gospodarczych. Skonfiskowano surowce, fabrykaty, produkty rolne i leśne. Rejestrowano również zasoby złota i środki płatnicze. Wehrmacht i koncerny niemieckie przejęły zakłady przemysłowe, a Bank Niemiecki i Drezdeński przejęły banki polskie. Przejmowano wszystko, co miało wartość, to jest zarówno patenty, jak i dzieła sztuki. Postulowano także wyjęcie spod prawa Żydów i zakazanie im działalności gospodarczej. 8 października wydano dekret Hitlera⁹⁶, na mocy którego anektowano do Rzeszy od dnia 1 listopada 1939 r. Wielkopolskę, Pomorze, Górny Śląsk i Mazowsze⁹⁷.

Naziści nie mieli wątpliwości, iż wystąpił stan debellacji, i tak traktowali zajęte tereny państwa polskiego. Uważali oni, iż aneksje są zgodne z prawem. Na terenach inkorporowanych znalazła się 1/3 obywateli przedwojennej Polski. Na tych obszarach odsetek obywateli niemieckich wzrósł z 5,9% do 18% w 1944 r. Było to wynikiem akcji osiedleńczej ze strony Niemców, jak i masowych deportacji oraz eksterminacji Polaków. Podział administracyjny zaanektowanej części Polski ukształtował się następująco: do Prus Wschodnich przyłączono obszar czysto polski o łącznej powierzchni 16 144 km², z ludnością liczącą około miliona mieszkańców. Na obszarze tym utworzono rejencję ciechanowską z 843 tys. mieszkańców w 1931 r. W całym okręgu Prus Wschodnich Polacy stanowili 26% ogółu mieszkańców⁹⁸.

Na Śląsku i Pomorzu wykorzystano podobne schematy podziału administracyjnego. Okręgiem, który stworzono z ziem czysto polskich, był Kraj Warty. W listopadzie 1939 r. ziemie przyłączone do Niemiec zostały zaliczone w obszar walutowy Niemiec, a granica celna przesunięta na granicę z Generalnym Gubernatorstwem. Pozostawiono natomiast granicę policyjną zgodną ze starymi granicami. Tereny anektowane objęte były przymusem paszportowym.

⁹⁵ Verordnung über Sondergerichte im besetzten polnischen Gebiet vom 5 september 1939 (rozporządzenie o sądach wyjątkowych na okupowanych obszarach polskich z 5 września 1939 r.) Vereordnungsblatt für die besetzten Gebiete in Polen, 1939, nr 1, s. 2.

⁹⁶ Dekret Führera i Kanclerza Rzeszy o strukturze i zarządzie obszarów wschodnich z 8 października 1939 r. (Erlaß des Führers und Reichkanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete), Reichsgesetzblatt I, s. 2042, oraz Dekret Führera i Kanclerza Rzeszy o wejściu w życie Dekretu o strukturze i zarządzie obszarów wschodnich z 20 października 1939 r. (Erlaß des Führers und Reichkanzlers über das Inkrafttreten des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete), Reichsgesetzblatt I, s. 2057.

⁹⁷ M. Broszat, *National-sozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.

⁹⁸ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, t. I, Poznań 1983, s. 139.

Z niezaanektowanych terytoriów utworzono Generalne Gubernatorstwo. Powstało ono na mocy przepisów antydatowanego dekretu Hitlera (*Erlass des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete*) z 12 października 1939 r., który podpisano 25 października 1939 r. Jego pełna nazwa brzmiała *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*. Generalnym Gubernatorem został Hans Frank⁹⁹.

Urząd utworzony pod jego kierownictwem stanowił najwyższy szczebel administracji państwowej w Generalnym Gubernatorstwie zgodnie z § 3 ust. 2 dekretu Führera z 12 października 1939 r. Organem wykonawczym Generalnego Gubernatora był początkowo Urząd Generalnego Gubernatora, który w grudniu 1940 r. został przekształcony w Rząd Generalnego Gubernatorstwa¹⁰⁰.

Generalny Gubernator miał więc odtąd wykonywać władzę przy pomocy rządu, na czele którego stał sekretarz stanu. Rząd miał udzielać szefom dystryktów wiążących wytycznych do kierowania administracją. Szef dystryktu był jedynym zastępcą rządu na obszarze dystryktu i podlegał sekretarzowi stanu.

Już 16 marca 1941 r. ukazało się nowe, trzecie rozporządzenie o odbudowie administracji Generalnego Gubernatorstwa¹⁰¹. Potwierdzało ono zasady jednolitości władzy w GG. Utworzenie Generalnego Gubernatorstwa oznaczało, w przyszłości, możliwość anektowania tegoż terenu¹⁰². Nazwa Generalne Gubernatorstwo dla zajętych obszarów polskich była używana do lipca 1940 r. Dnia 31 lipca 1940 r. została zastąpiona zarządzeniem Hansa Franka¹⁰³ skróconą nazwą Generalne Gubernatorstwo (*Das Generalgouvernement*). Zajmowało 98 tys. km², a po utworzeniu dystryktu galicyjskiego jego obszar zwiększył się do 145 tys. km².

Generalne Gubernatorstwo podzielone było na cztery dystrykty, a od 1941 r. na pięć. Dystrykty dzieliły się na powiaty wiejskie i miejskie, łącznie było ich 63. Powiatami zarządzali naczelnicy. Generalne Gubernatorstwo nie było państwem ani częścią Rzeszy. Stworzona została granica celna, wal-

---

⁹⁹ I rozporządzenie o odbudowie Administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 26 października 1939 r., *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete*, 1939, nr 1, s. 3–4 *Reichgesetzblattm*, I, s. 2077.

¹⁰⁰ II rozporządzenie o odbudowie Administracji Generalnego Gubernatorstwa (rozporządzenie o jednolitości Administracji) z dnia 1 grudnia 1940 r., *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs*, I, 1940, nr 68, s. 357–358.

¹⁰¹ III rozporządzenie o odbudowie Administracji Generalnego Gubernatorstwa (Organizacja Rządu Generalnego Gubernatorstwa) z dnia 16 marca 1941 r., *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*, 1941, nr 21, s. 99–100.

¹⁰² Zob. C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961.

¹⁰³ Dekret z dnia 31 lipca 1940 r. w sprawie nowych uregulowań organizacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie, cyt. za A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Krakau 1941.

towa, dewizowa i policyjna. Urząd Generalnego Gubernatora miał siedzibę w Krakowie. Generalny Gubernator reprezentował na terenie GG jedyny ośrodek władzy. Podlegali mu wyższy dowódca SS i policji i jego organy, mógł on wydawać rozkazy oraz był formalnie niezależny wobec władz centralnych w Rzeszy. Administrację niemiecką miano tworzyć w sposób, który sugerował wrażenie zachowania odrębności przez ten obszar. Przykładem takiego działania było pozostawienie między innymi w Warszawie polskich władz komunalnych. Prawo polskie stosowane było wtedy, gdy nie wchodziło w kolizję z przejęciem administracji przez Rzeszę oraz z wykonywaniem zwierzchnich praw wojskowych. Prawa wydawane przez władze okupacyjne zastąpiły polskie prawo pracy, finansowe i administracyjne. Pozostawiono w większości polskie prawo cywilne. Generalny Gubernator miał prawo wydawać rozporządzenia z mocą ustawy. Podobnie Ministerialna Rada Obrony Rzeszy czy pełnomocnik planu czteroletniego. Naczelne władze niemieckie mogły wydawać takowe rozporządzenia w kwestiach dotyczących gospodarki i realizacji *Lebensraum*. Chaos, który mógł wynikać z nadmiaru kompetencji rozdzielonych na wiele organów, został opanowany poprzez mianowanie Franka komisarzem obrony Rzeszy na terenie GG i pełnomocnikiem planu czteroletniego. Pozostawiono trójinstancyjność administracji i zachowano jej hierarchiczność. Wyższy dowódca SS i policji musiał uzyskać zgodę Generalnego Gubernatora we wszystkich decyzjach. Językiem urzędowym był niemiecki, a język polski miał charakter pomocniczy.

Na ziemiach inkorporowanych do Rzeszy samorząd polski został zlikwidowany, natomiast na ziemiach polskich, z których utworzono Generalne Gubernatorstwo, zorganizowany był od początku przez Niemców. Sołtysami byli Niemcy, z wyłączeniem okręgów czysto polskich, gdzie na zasadzie wyjątku funkcje te sprawowali Polacy.

Zarządzeniem z dnia 28 listopada 1939 r. o administracji gmin polskich określono zasady funkcjonowania aparatu administracji. Z 1512 wójtów i burmistrzów 717 było Polakami, 463 Ukraińcami, 144 Niemcami, 3 Białorusinami, 5 góralami i 180 o niesprecyzowanej przynależności¹⁰⁴.

Zadaniami burmistrzów i wójtów były rozmieszczanie wysiedleńców, rozdział kart żywnościowych i opieka społeczna. W przypadku nieprawidłowego wypełniania zadań odpowiadali osobiście. Sądy polskie zostały utrzymane, z wyjątkiem Sądu Najwyższego. Do ich kompetencji należało osądzanie spraw w takim zakresie, w jakim nie były kompetentne sądy niemieckie powołane przez Generalnego Gubernatora. Sprawy karne rozdzielały przez niemiecką prokuraturę, która kierowała sprawy do rozpoznania sądowi polskiemu bądź niemieckiemu. Wyższy sąd niemiecki mógł dokonać rewizji wyroku w okresie 6 miesięcy od uprawomocnienia się wyroku sądu

¹⁰⁴ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, t. I, Poznań 1983, s. 159.

polskiego. Samorząd adwokacki został poddany kontroli komisarycznej przez komisarzy powołanych przez Niemców. Powołany tzw. rząd GG zorganizowano na podobieństwo rządu Rzeszy, gdzie funkcje resortów pełniły wydziały główne. Rząd miał udzielać szefom dystryktów wiążących wytycznych do kierowania administracją. Szef dystryktu był jedynym zastępcą rządu na obszarze dystryktu i podlegał sekretarzowi stanu¹⁰⁵. Z kolei organizacja władz na szczeblu dystryktów była kopią struktury władz centralnych GG¹⁰⁶.

W okresie tym zastanawiano się w niemieckich kręgach władzy, czy warto i jak germanizować GG i czy opłaca się obejmować ten teren niemiecką strukturę administracyjną. W ramach tych koncepcji w marcu 1942 r. Himmler bez powiadomienia generalnego gubernatora wydał rozkaz rozpoczęcia akcji kolonizacyjnej w GG. Dalsza rywalizacja z SS i policją doprowadziła do kolejnego wniosku H. Franka o przyłączenie GG do Rzeszy jako okręgu¹⁰⁷.

Od wiosny 1942 r. do wiosny następnego roku pojawiły się dwie tendencje. Jedna dążyła do podziału władzy generalnego gubernatora między urzędy centralne Niemiec, a druga zmierzała do skupienia najważniejszych kompetencji w rękach SS i policji. W 1943 r. pojawiła się propozycja ograniczenia roli generalnego gubernatora do roli organu nadzorczego Rzeszy, a w istocie tylko organu reprezentacyjnego podobnie do roli Protektora Czech i Moraw¹⁰⁸.

Wiązało się to z konfliktem między generalnym gubernatorem a RFSS i RKFDV oraz z obiektywnymi sprzecznościami faszystowskiej polityki okupacyjnej w GG, zmierzającej równocześnie do trzech celów: złamania oporu narodu lub zapobieżenia mu poprzez terror, zapewnienia dostarczenia jak największej ilości siły roboczej dla Rzeszy oraz maksymalnego zwiększenia produkcji rolnej, a także przemysłu zbrojeniowego¹⁰⁹.

Istniały dwa mechanizmy działania niemieckiego w GG. Mechanizm eksploatacji i eksterminacji oraz terror i ludobójstwo. Koncepcja uczynienia z terenów niezaanektowanych przez Rzeszę kolonii pracującej na rzecz Niemiec okazała się silniejsza aniżeli idea zniszczenia całego narodu. Najważniejszym założeniem niemieckim było jak najszybsze zintegrowanie ziem wcielonych do Rzeszy. Deportacje Żydów, Polaków i innego niechcianego elementu oraz wywłaszczenie były potwierdzeniem tych działań. Co do całego terenu okupowanego przez Rzeszę, zamierzano uczynić z niego bazę surowcowo-ludnościową. Polityka gospodarcza władz okupacyjnych w zaanektowanej części Polski różniła się w pierwszych trzech latach okupacji i w dwóch póź-

¹⁰⁵ M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty...*, s. 156.

¹⁰⁶ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 162–163.

¹⁰⁷ Zob. H. Frank, *Dziennik Hansa Franka, Tagebuch 1942, III*, s. 981–982, *Abschliessende Betrachtungen zur Entwicklung des letzten Vierteljahres* z 28 VIII 1942 r.

¹⁰⁸ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 174.

¹⁰⁹ Zob. B. Puchert, *Działalność niemieckiej IG Farbenindustrie w Polsce*, Warszawa 1973.

niejszych. Początkowo w zakresie gospodarki wojennej, w gruncie rzeczy wszakże niewiele różniącej się od pokojowej, ogłoszono program przebudowy i rozbudowy gospodarczej tego terytorium¹¹⁰.

Wprowadzony został przymus pracy, zewidencjonowano siłę roboczą, zorganizowano przemieszczanie się mas ludności jako siły roboczej do prac przymusowych. Pojawiały się głosy, aby pomimo potrzeby pracy Polaków rozpocząć ich eksterminację. Pomysły te zostały odrzucone z uwagi na sytuację na frontach. Polacy winni pracować dla niemieckiego zwycięstwa, walkę narodowościową należy podporządkować wygranu wojny¹¹¹.

W polityce ludnościowej naziści stawiali na zmianę struktury społecznej Polaków. Mieli się oni stać wiecznymi robotnikami sezonowymi. Program zakładał potraktowanie Polaków w Generalnym Gubernatorstwie jako tymczasowy rezerwat „podludzi”, gdzie ze względu na sporadyczną formę kontaktu administracji okupacyjnej z ludnością rzadziej doznawano upokorzeń i prześladowań, za to ich forma była brutalniejsza¹¹².

Ważnym czynnikiem, który miał osłabić wolę oporu Polaków, było zlikwidowanie ich legalnego życia politycznego. Działanie to polegało jednocześnie na rozwiązaniu wszelkich stowarzyszeń, związków zawodowych i partii politycznych. Pozostawiono Ochotniczą Straż Pożarną i Polski Czerwony Krzyż. Działalnością charytatywną zajmowała się również Rada Główna Opiekuńcza. Niemcy w swej polityce okupacyjnej prowadzili działalność mającą na celu skłócenie narodowości zamieszkujących tereny polskie. Działania te nie przyniosły skutku z wyjątkiem rozbudzenia nacjonalizmu wśród Ukraińców. Pozwolono m.in. na stworzenie ogólnoukraińskiej organizacji samopomocy¹¹³.

Gruntowne zmiany przyniosły ustawy specjalne, które były skierowane przeciwko wrogom narodu i Rzeszy. Uchylały one prawie wszystkie zasady prawa karnego materialnego i procesowego, które stanowiły dorobek liberalnego państwa prawa. Szczególnie surowe sankcje wprowadziła ustawa z 1941 r. o sądownictwie karnym wobec Żydów i Polaków, wydana po przyłączeniu Galicji Wschodniej do Generalnej Guberni. Za każdy gest niechęci lub akt wrogości wobec Niemców oraz urzędów niemieckich przedstawiciele obu nacji mieli być karani śmiercią¹¹⁴.

Żydzi zmuszani byli do zamieszkania w gettach tworzonych w miastach. Część przepisów ustaw norymberskich wprowadzono na terenie okupowa-

¹¹⁰ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 187.

¹¹¹ Zob. W. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. I, Poznań 1949, s. 57–58.

¹¹² Por. F. Blätter, *Warschau 1942. Tatsachenbericht eines Morfahrers der zweiten schweizerischen ärztmission 1942 in Polen*, Zurych 1945.

¹¹³ Por. J.A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism 1939–1945*, New York 1955.

¹¹⁴ Zob. A. Dziadzio, *Powszechma...*, s. 253.

nej Polski. Polakom zakazano jakichkolwiek przejawów życia kulturalnego z wyjątkiem tych należących do kultury najniższej. Zakazano wydawania jakiegokolwiek niezależnej polskiej prasy (nie mylić z polskojęzyczną). Polskie szkoły wyższe zostały zamknięte, działały jedynie podstawówki, a w ramach szkół średnich pozostawiono zawodówki.

W Generalnym Gubernatorstwie próbowano realizować politykę rozdziału Polaków od Niemców także w życiu religijnym. Umundurowani Niemcy nie mogli odwiedzać kościołów, organizowano osobne nabożeństwa dla Polaków i Niemców. Naziści ze szczególnym zapałem niszczyli miejsca kultu Żydów. Bezczeszczono lub niszczone synagogi. Starano się wpływać na treści wygłaszane przez księży w homiliach, a opornych likwidowano. Frank traktował Kościół katolicki jak wroga, ale nie zdecydował się na otwarte wystąpienie przeciwko niemu¹¹⁵.

O ile sądy działały w ramach prawa i na podstawie jego norm, o tyle działania SS i policji były poza wszelką kontrolą. Służba bezpieczeństwa SD i policja bezpieczeństwa Sipo były połączone w jeden urząd w GG. Do ich zadań należały prowadzenie akcji przeciwko partyzantom, sądy doraźne i sprawy polityczne. Policji porządkowej podlegały oddziały policji granatowej, ukraińskiej i białoruskiej. W Generalnym Gubernatorstwie stworzono sądy niemieckie. Do ich właściwości należały sprawy Niemców, a także określone sprawy pomiędzy Polakami a Niemcami dotyczące kwestii karnych. Nie było wiele takich spraw z uwagi na przejmowanie ich przez Gestapo. Początkowo osoby podejrzane o działalność przeciwko władzom okupacyjnym sądzone były przed sądami wojskowymi, a z czasem stawały przed sądami doraźnymi. Sądy wojskowe działały do 26 stycznia 1940 r. Rozporządzenie z dnia 31 października 1939 r. o zwalczaniu aktów gwałtu ustanawiało sądy doraźne. W składzie takowego sądu znajdowało się trzech członków jednostki, a przewodniczącym był dowódca pułku, batalionu albo placówki SD bądź Sipo. Wydały one ogromną liczbę wyroków śmierci, nie troszcząc się o ich uzasadnienie¹¹⁶.

Uprawnienia sądów doraźnych zostały rozszerzone rozporządzeniem z dnia 2 października 1943 r. Powyższe rozporządzenie Franka zawierało jeden tylko ogólnie ujęty przepis opisujący istotę przestępstwa: „Osoby narodowości nieniemieckiej, które w zamiarze hamowania czy przeszkadzania niemieckiemu dziełu odbudowy wykraczają przeciw ustawom, rozporządzeniom i zarządzeniom, podlegają karze śmierci”.¹¹⁷ Pod to działanie mogło być podciągnięte każde zachowanie Polaka. Za ukrywanie Żydów groziła kara

¹¹⁵ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 213.

¹¹⁶ J. Pietrzykowski, *Zbrodnie hitlerowskie w Częstochowie*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, praca zbiorowa, Katowice 1964, s. 216.

¹¹⁷ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje...*, s. 223.

śmierci, często wykonywana bez sądu na miejscu zdarzenia. Wobec wielu pojedynczo, a nieraz i grupowo uwięzionych nie zachowywano nawet pozorów postępowania sądowego¹¹⁸.

Odpowiedzialność zbiorowa była na porządku dziennym, stosowano ją nawet wobec osób, które popełniły przestępstwa pospolite. Terror w GG miał spełniać trzy funkcje: prewencyjną, narzędzia wyniszczenia oraz jako metoda skutecznego rządzenia. Aby usprawnić realizację tych funkcji, III Rzesza zorganizowała system obozów. Dzieliły się one na obozy zagłady, które istniały tylko jako centra masowego mordy, obozy koncentracyjne i zagłady w jednym oraz obozy pracy, które miały zniszczyć więźniów poprzez morderczą pracę.

Słowa kluczowe: systemy prawne w okresie II wojny światowej, Akademia Prawa Niemieckiego, prawo narodów, prawo międzynarodowe, *occupatio bellica*, *debellatio*, konwencja haska, *Regierungsverwaltung*, *Kolonialverwaltung*, *Aufsichtsverwaltung*, *Grossraum*, *Besatzungsrichtungen*, zasada wodzostwa, III Rzesza, I Republika Słowacka, Protektorat Czech i Moraw, Generalne Gubernatorstwo, II wojna światowa, typy i systemy okupacji, ekonomia na terenach kupowanych, polityka kulturowa i kulturalna, reżim okupacyjny, eksterminacja ludności, zbrodnie wojenne, aparat represji, Republika Weimarska, Hlinkowa Gwardia, HSPL, Hlinkowa Słowacka Partia Ludowa, Gestapo, SS, NSDAP, Einsatzgruppe, RSHA, Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, Urząd Protektora Rzeszy.

Bibliografia

- Abshagen K.H., *Canaris. Patriot und Weltbürger*, Stuttgart 1950.
- Armstrong J.A., *Ukrainian Nationalism 1939–1945*, New York 1955.
- Bardach J., Leśniodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
- Berenstein T., Rutkowski A., *Niemiecka administracja wojskowa na okupowanych ziemiach polskich (1 września – 25 października 1939 roku)*, [w:] *Najnowsze dzieje Polski – materiały i studia z zakresu II wojny światowej*, Warszawa 1962.
- Best W., *Die Verwaltung in Polen vor und nach dem Zusammenbruch der polnischen Republik*, Berlin 1940.
- Best W., *Völkische Grossraumordnung*, [w:] „Deutsches Recht” 1970/25.
- Biman S., *Vznik tzv. Německého státního ministra pro Čechy a Moravu*, „Sborník Archivní Práci”, Praha 1968.
- Blätter F., *Warschau 1942. Tatsachenbericht eines Morfahrsers der zweiten schweizerischen ärztmission 1942 in Polen*, Zurych 1945.

¹¹⁸ Zob. G. Moritz, *Gerichtbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1955.

- Botz G., *Die Eingliederung österreicher in das Deutsches Reich*, „Historische Zeitschrift“ 1974/2.
- Brandes D., *Die Tschechen unter deutschen Protektorat*, Bd. I, München 1969.
- Broszat M., *National-sozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.
- Diehl-Thiele P., *Partei und Staat im Dritten Reich*, München 1969.
- Dokumente der deutschen Politik*, Bd. VII, T. 1, Berlin 1940.
- Dziadzio A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2009.
- Feierabend L., *Prag-London vice versa*, New York 1971.
- Frank H., *Das Führerprinzip in der Verwaltung*, Krakau 1944.
- Frank H., *Dziennik Hansa Franka Tagebuch 1942, III, Abschliessende Betrachtungen zur Entwicklung des letzten Vierteljahres z 28 VIII 1942 r.*
- Frick W., *Gestalt und Aufbau des Dritten Reiches*, „Deutsche Verwaltung“ 1937.
- Forsthoff E., *Das neue Gesicht der Verwaltung und die Verwaltungsrechtswissenschaft*, Deutsches Recht 1935.
- Frank, *Die Welt leuchtet. Zeitgeschichte*, „Der Spiegel“ 1963/45.
- von Gierke O., *Die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtspreschung*, Berlin 1987.
- Goebbels J., *Tagebücher*, Zurich 1948.
- Grimm F., *Wer War Hitler?*, Tübingen 1970.
- Gumkowski J., Leszczyński K., *Generalne Gubernatorstwo w oczach Niemca*, „Biul. GKBZH“ 1965, t. XV.
- Haselblatt W., *Rechtsgestaltung deutscher Polenpolitik nach volkspolitischen Gesichtspunkten* (BA R 61/243, s. 1–58, tekst powielony, tajny, też 61/237).
- Höhn R., Maunz T., Svoboda E., *Grundfragen der Rechtsauffassung*, München 1938.
- Höhne H., *Der orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Gütersloh 1968.
- Hönsch J. K., *Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik*, Köln 1965.
- Jablonski J., *Słowacja na przelomie*, Warszawa 1969.
- Jellinek G., *Ogólna nauka o państwie i prawie*, t. I, Warszawa 1921, t. II Warszawa 1924.
- Jońca K., *Ze studiów nad doktryną wojny i pokoju Helmutha von Moltke starszego. Księga pamiątkowa ku czci Henryka Zielińskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Wrocław 1981.
- Kamenec I., *Przymusowe wysiedlenia ludności z terytorium Słowacji w czasie drugiej wojny światowej*, [w:] *Przesiedlenia ludności przez III Rzeszę i jej sojuszników podczas II wojny światowej*, Lublin 1974.
- Klafkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.
- Kreiss R., *Die Verwaltung des Reichskommissars*, [w:] *Reich, Volksordnung, Lebensraum*, Darmstadt 1942.
- Křen J., *Do emigrace*, Praha 1963.
- Lacko M., *Dwuramienny krzyż w cieniu swastyki. Republika Słowacka 1939–1945*, Lublin 2012.
- Lauer K., *Die Polizei im nationalsozialistischen Staat*, Hamburg 1935.
- Łepkowski T., *Polska – narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I, *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. II, *Mechanizmy realizowanie okupacji*, Poznań 1984.
- Madajczyk Cz., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.
- Madajczyk Cz. (red.), Biernacki S., Meissner B., *Generalny Plan Wschodni. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1990.
- Mann R., *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1979/1.
- Mączyński M., *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.
- Messerschmidt M., *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indokration*, Hamburg 1969.
- Mommsen H., *Beamtenum im Dritten Reich*, Stuttgart 1966.
- Moritz G., *Gerichtbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1955.
- Noskova A. F., *Nacistskij „novyj porjadok” na wremenno zachvacenych territoriach SSSR 1941–1945. Obščij očerk*, „*Studia Historica Slavo-Germanika*” 1976/5.
- Occupant-Occupés 1792–1815. Actes du Colloque à Bruxelles 29 et 30 janvier 1968*, Bruxelles 1969.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka*, t. I i II, Stuttgart 1975.
- Pietrzykowski J., *Zbrodnie hitlerowskie w Częstochowie*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, praca zbiorowa, Katowice 1964.
- Piotrowski S., *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1974.
- Pośpieszański K. M., *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946.
- Gelberg L., *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów. Wstęp i opracowanie*, t. II, Warszawa 1958.
- Puchert B., *Działalność niemieckiej IG Farbenindustrie w Polsce*, Warszawa 1973.
- Referat *Völkerrechtliche Fragen, die sich aus dem Zerfall der polnischen Republik ergeben haben* (BA R 61/360).
- Rusiński W., *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. I, Poznań 1949.
- Schacht H., *Das Ende der Reparationen*, Oldenburg 1931.
- Schmitt C., *Der Begriff des Politischen*, München 1932.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, Kraków 2009.
- Schmitt C., *Politische Theologie, Vier Kapitel über die Souveränität*, Berlin 2009.
- Stuckart W., *Die Neuordnung der Kontinente und die Zusammenarbeit auf dem Gebiete der Verwaltung*, Preus. Geh. Staatsarchiv, Rep. 320/66.
- Szuman N., *Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności generalnego powiernika dla zabezpieczenia niemieckich dóbr kultury na wschodnich ziemiach przyłączonych*. „*Biul. GKBZH*” 1948, t. IV.
- Taylor A.J.P., *Origins of the Second World War*, London 1961.

- Weh A., *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Krakau 1941.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Zaborowski J., „Generalplan Ost”. *Koncepcje i plany polityki wschodniej Adolfa Hitlera* (wybór tekstów), informacja wewnętrzna nr 42 GKBZHwP, Warszawa 1977.

S u m m a r y

Taking into account previous experiences related to the investigation of occupation systems of the Axis powers during World War II, and in particular the dominant role of the Third Reich, it seems that there are large gaps in this area and the status of those studies can be considered largely insufficient.

The weakness of the existing studies is their reduction to the occupation policy and formal structures, i.e. they are rather fragmentary. Only rarely do they take into consideration comparative documentation which shows the holistic development of organizational structures of invader's administration along with its entire experience and collective functioning mechanisms as well as the demonstration of its effectiveness.

This article is an attempt to determine whether and to what extent the exercise of occupation or other forms of governance by the Third Reich under Hitler's rule over other territories or nations constituted a political and legal system, what were different types of governance over individual territories and conquered populations in a specific legal, socio-economic and political situation. It should be noted, however, that the term "occupation" used commonly in the political history of that period is not sufficient to properly describe this phenomenon in the language of law. It is too general and inadequate to the legal status of the territories occupied or controlled by Germany, including those illegally annexed (such as "eingegliederte Ostgebiete" [annexed Eastern territories] in Poland), those that have been politically subordinated with the deprivation of peoples living there of their sovereign political power (such as the Protectorate of Bohemia and Moravia), as well as those which were only forcibly incorporated into the orbit of influence of the Third Reich but with the maintenance of satellite governments (e.g. Slovakia).

Key words: legal systems in the time of World War II, Academy of German Law, law of nations, international law, occupatio bellica, debellatio, Hague Convention, Regierungsverwaltung, Kolonialverwaltung, Aufsichtsverwaltung, Grossraum, Besatzungsrichtungen, Führerprinzip, the Third Reich, the First Slovak Republic, the Protectorate of Bohemia and Moravia, General Government, World War II, types and systems of occupation, economy in the occupied territories, culture and cultural policy, occupation regime, extermination of population, war crimes, repressive state apparatus, Weimar Republic, Hlinka Guard, HSPL, Hlinka's Slovak

People's Party, Gestapo, SS, NSDAP, Einsatzgruppe, RSHA, Reich Main Security Office, Reich Protector Office.

ПРАВЫЕ КОНЦЕПЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА ДОСТИГНУТОЕ В ТРЕТЬЕЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ И ЕЕ ПОЛИТИКА ОККУПАЦИИ

Р е з ю м е

Принимая во внимание предыдущие опыты в исследованиях над системами оккупации стран Оси в процессе II мировой войны и особенно доминирующей III Речи Посполитой немецкой, кажется, что выступают в данной сфере большие нехватки и состояние этих исследований можно признать за далеко недостаточный.

Слабостью существующих исследований является ограничение к оккупационной политике и формальным структурам, то есть их некий фрагмент. Редко учитывается документация сравнительная, такая, что обнаруживает целостное формирование структур организационных оккупационных правлений с учетом совокупности опыта, а также возведенного механизма функционирования, также при проявлении его эффективности.

Целью данной статьи является, попытка установки, или насколько выполнение оккупации или других форм правления III Речи Посполитой гитлеровской над другими государственными территориями или народами представляло политико-правовую систему, как создавались разные фигуры владения над отдельными территориями и касательно покоренного населения в определенной юридической, общественно-хозяйственной и политической ситуации. Следует при этом подчеркнуть, что понятие «оккупация» употребляемое повсеместно в политической истории данного периода, недостаточно к правильному описанию явления в языке науки права. Есть оно слишком общие и законодательно неадекватное к юридическому основанию занятых или контролируемых земель Германия и также тех, что аннексированных незаконным способом (таких как «eingegliederte Ostgebiete» в Польше), как и тех, которые были политически подчинены с лишением местных жителей там народов, их суверенной политической власти (таких как Протекторат Богемии и Моравии) и в конечном итоге тех, которые были всего лишь принуждено включены в орбиту влияний III Речи Посполитой с содержанием в них правительств спутников (напр. Словакия).

Ключевые слова: правовые системы в периоде II мирной войны, Академия немецкого права, право народов, международное право, occupatio bellica, debellatio, Гагска конвенция, Regierungsverwaltung, Kolonialverwaltung, Aufsichtsverwaltung, Grossraum, Besatzungsrichtungen, принцип вождизма, III Речь Посполита, I Словацкая республика, Протекторат Богемии и Моравии, Генерал-губернаторство, II мирная война, типы и системы оккупации, экономика

на территориях, которые покупаются, культурная и культурная политика, оккупационный режим, геноцид, военные преступления, аппарат репрессии, Веймарская республика, Глинкова гвардия, HSPL, Глинкова словацкая народная партия, Гестапо, СС, NSДАП, Айнзацгруппы, RSHA, Главное управление имперской безопасности, Учреждение Протектора Речи Посполитой.

Tłum. na j. rosyjski Michał Mościcki